Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка

Філологічний факультет

Кафедра української літератури імені академіка
Михайла Возняка

Педагогічні принципи в епістолярній спадщині Григорія Сковороди

Магістерська робота
Студентки II курсу,
Спеціальності «середня освіта
(українська мова та література)»
Зелінської Діани Дмитрівни

Науковий керівник
доц. Федорак Н. Л.

Львів – 2023

Зміст

ВСТУП 3

Розділ І. Григорій Сковорода – останній представник українського літературного бароко 7

1. 1. Світоглядні та стильові параметри української барокової літератури. 7

1. 2. Ідеї та діяльність Григорія Сковороди на тлі пізньобарокової доби. ... 166

1. 3. Педагогічне покликання мислителя та відображення учительних ідей у його літературних текстах. 212

РОЗДІЛ ІІ. Педагогічні принципи Григорія Сковороди в історичному контексті України та Європи XVIII століття 278

2. 1. Григорій Сковорода як продукт києво-могилянської освіти. 278

2. 2. Біблія як головне джерело сковородинського світогляду. 32

РОЗДІЛ ІІІ. Сковорода-учитель, його ідеї та образ автора в листах до учнів 36

3. 1. Самоусвідомлення Григорія Сковороди як учителя 36

3. 2. Письменницькі прийоми Григорія Сковороди в його листах до учнів 423

3. 3. Художні засоби та стилістичні прийоми як інструменти педагогіки Григорія Сковороди 47

3. 4. Педагогічні принципи в листах Григорія Сковороди 50

ВИСНОВКИ 57

Список використаних джерел 59

ВСТУП

Григорій Сковорода як літератор проявив свій талант у багатьох жанрах. Він знаний насамперед як автор філософських трактатів і діалогів, також відомий як байкар («Байки харківські»), поет («Сад Божественних пісень») і перекладач. Своєрідна творчість Григорія Сковороди, «накладена» на його нетривіальний життєвий шлях мандрівного мислителя, вже понад два століття привертає увагу дослідників: літературознавців, філософів, істориків, релігієзнавців. Першим, так би мовити, «інтуїтивним» інтерпретатором життя і творчости Григорія Сковороди можна визнати його учня та близького друга Михайла Ковалинського – автора «Життя Григорія Сковороди», першої біографії письменника. До визначних біографів мислителя також належать Дмитро Багалій («Український мандрований філософ Гр. Сав. Сковорода», Харків, 1926), Леонід Махновець («Григорій Сковорода: біографія», Київ, 1972), Валерій Шевчук («Пізнаний і непізнаний Сфінкс: Григорій Сковорода сучасними очима», Київ, 2005), Леонід Ушкалов («Ловитва невловного птаха: життя Григорія Сковороди», Київ, 2017). Найсвіжішу на сьогодні інтерпретацію біографії Г. Сковороди (авторства Назара Федорака) містить видання «СковороДАР. Життя, творчість, спадок» (Харків, 2022).

Чи не найбільш послідовним і плідним дослідником творів Григорія Сковороди був Л. Ушкалов. Зокрема, йому належать такі монографічні студії, як «Нариси з філософії Григорія Сковороди» (у співавторстві з Олегом Марченком; Харків, 1993), «Григорій Сковорода і антична культура» (Харків, 1997), «Українське барокове богомислення. Сім етюдів про Григорія Сковороду» (Харків, 2001), «Два століття сковородіяни: бібліографічний довідник» (Харків, 2002), «Григорій Сковорода: семінарій» (Харків, 2004), «Сковорода та інші. Причинки до історії української літератури» (Київ, 2007), «Григорій Сковорода» (Харків, 2009), «Сковорода від А до Я» (Львів, 2019). Окремо слід наголосити,

що Л. Ушкалов був також редактором і упорядником «Повної академічної збірки творів» Григорія Сковороди (Харків – Едмонтон – Торонто, 2011).

Серед дослідників Григорія Сковороди як філософа вирізняється своїми студіями Дмитро Чижевський – автор книги «Фільософія Г. С. Сковороди» (Варшава, 1934). З-поміж сучасних учених, котрі вивчають та інтерпретують філософську спадщину й ідеї мислителя, можна назвати Андрія Пашука, Марію Кашубу, Георгія Панкова, Олександра Філоненка, Тараса Лютого й ін.

Байки Григорія Сковороди досліджували, зокрема, Олекса Мишанич («Байки в українській літературі XVII–XVIII ст.», Київ, 1963), Віктор Косяченко (стаття «Басни харьковскія» Г. С. Сковороди і його традиції в українському байкарстві» в часописі «Українське літературознавство», Львів, 1975). До сучасних дослідників поезії та прози Григорія Сковороди належать Микола Корпанюк, Богдана Криса, Наталя Пилип'юк, Назар Федорак, Олександр Солецький, Ростислав Чопик та ін.

Цікавим аспектом дослідження творчости письменника є його листи до учнів – тема, яку спеціально в науці вивчали мало. Епістолярій філософа ставав об'єктом зацікавлення таких учених, як Л. Махновець[1], Олександра Копач[2], Людмила Марчук[3], Віталій Тимченко[4] й інші, та окремої комплексної уваги на листах Григорія Сковороди, писаних упродовж життя саме до його учнів (зокрема, колишніх), не акцентував, здається, ще ніхто. Тим часом листи

---

[1] Махновець Л. Про атрибуцію і хронологію листів Сковороди // Радянське літературознавство. – 1972. – № 10. – С. 34–47.

[2] Копач О. З епістолярної спадщини Григорія Сковороди // Збірник наукових праць Канадського Наукового Товариства ім. Шевченка. – Торонто: Гомін України, 1993. – С. 133–142.

[3] Марчук Л. Освітньо-виховні ідеї епістолярної спадщини Г. С. Сковороди // Г. С. Сковорода – видатний український філософ і просвітитель: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. 29–30 листопада 1994 р., м. Переяслав-Хмельницький. – Київ, 1994. – С. 46–48.

[4] Тимченко В. Естетика барокко в епістолярній прозі Г. С. Сковороди // Проблеми вивчення наукової і художньої спадщини Г. С. Сковороди: Тези доповідей республіканської наукової конференції, присвяченої 270-річчю з дня народження українського поета і філософа. – Харків: Харківський державний педагогічний інститут ім. Г. С. Сковороди, 1992. – С. 34–35.

філософа привертають увагу тим, що в них Г. Сковорода постає не тільки як мислитель і письменник, але і як педагог.

Мета і завдання дослідження. Метою магістерського дослідження є виявлення й аналіз відображених у збереженому епістолярії Григорія Сковороди до його учнів педагогічних принципів письменника.

Відповідними до поставленої мети є такі завдання роботи:

- ознайомитися з дослідницькою літературою про життєвий і творчий шлях Григорія Сковороди;

- охарактеризувати педагогічну діяльність Григорія Сковороди;

- проаналізувати загальні педагогічні погляди митця на основі спогадів про нього та його власних текстів;

- здійснити комплексний аналіз збережених листів Григорія Сковороди до його учнів, насамперед до Михайла Ковалинського;

- дослідити і потрактувати викладацькі та морально-етичні настанови й рекомендації Григорія Сковороди в його листах до учнів.

Об'єктом дослідження є збережені листи Григорія Сковороди до Василя Томари, Михайла Ковалинського, Якова Правицького, Григорія Ковалинського й Олексія Базилевича.

Предмет дослідження – педагогічні принципи, викладені в листах Григорія Сковороди.

Методи дослідження: описовий (дати характеристику листам), герменевтичний (витлумачити образність і символічність письма Григорія Сковороди в руслі його педагогічних настанов), зіставний (зіставити і порівняти листи до різних учнів), психологічний.

Джерельною базою магістерської роботи є епістолярій Григорія Сковороди, а також його художні (насамперед прозові) твори, зокрема філософські діалоги «Благодарний Еродій» і «Убогий Жайворонок» та «Байки Харківські».

Новизна роботи полягає в акцентуванні малодослідженої в українському літературознавстві теми й у поглибленому аналізі епістолярної спадщини Григорія Сковороди у зрізі його педагогічної діяльности.

Розділ І. Григорій Сковорода – останній представник українського літературного бароко

1. 1. Світоглядні та стильові параметри української барокової літератури.

Дослідження української барокової літератури почались у XIX ст., хоча сам термін «бароко» у стосунку до творів нашого красного письменства було апробовано, а відтак і впроваджено близько до середини XX ст. Головна заслуга тут належала Дмитрові Чижевському як авторові праць «Український літературний барок» (1941) «До проблеми бароко» (1947) та «Історія української літератури (від початків до доби реалізму)» (1956). До Д. Чижевського українську літературу XVI–XVIII ст. вивчали та систематизували переважно з позицій позитивізму, що не давало змоги адекватно пояснити особливості барокового світогляду та висвітлити специфіку барокового стилю.

Наступного року після смерти Григорія Сковороди його учень Михайло Ковалинський написав першу біографію філософа та письменника – останнього представника літературного бароко в Україні (за Д. Чижевським). І цей текст Михайла Ковалинського можна сприймати як першу спробу осягнення феномену Григорія Сковороди на тлі його культурної доби. З початком XIX ст., з розквітом романтизму, з появою Тараса Шевченка, з посиленням антропоцентризму та послабленням церковного впливу інтерес до творчости барокових авторів поступово відходив на задній план. У 4-томній «Історії літератури руської» професора Львівського університету Омеляна Огоновського (1887) про період XVI–XVIII ст. згадано лише побіжно[5].

Значно більшу увагу творам і авторам, яких ми сьогодні означуємо як барокових, звернено у працях наступних дослідників, уже початку XX ст., зокрема в «Нарисах з історії українсько-руської літератури до 1890 р.» Івана Франка (1910), в «Історії української літератури» Михайла Возняка (1920–1924),

[5] Огоновський О. Історія літератури руської: У 4 т. – Львів, 1897.

в «Історії українського письменства» Сергія Єфремова (1924). Згадана вище концепція української барокової літератури Д. Чижевського мала вирішальний вплив на формування сучасної літературознавчої медієвістики в Україні, хоча за радянських часів офіційно замовчувалася. Незважаючи на це, світоглядну та стильову систему українського барокового письменства, яку реконструював і досліджував Д. Чижевський, доповнювали та посилювали праці вчених-літературознавців іще до відновлення Незалежности України в 1991 році. Тут варто згадати імена Олександра Білецького (попри його офіціозний науковий статус в гуманітаристиці УРСР), Володимира Крекотня, Вікторії Колосової, Григорія Нудьги, Івана Іваня і деяких інших. З початку 1990-их років на повен голос заявили про себе такі знавці та дослідники української барокової літератури, як Валерій Шевчук, Петро Білоус, Микола Сулима, Богдана Криса, Юрій (згодом архиєпископ Ігор) Ісіченко, Леонід Ушкалов, Валентина Соболь, Юрій Пелешенко та когорта молодших науковців. У діаспорному літературознавстві вагомими були і залишаються наукові голоси Наталі Пилип'юк, Григорія Грабовича, Оксани Пахльовської, Володимира Пилиповича, Дениса Пилиповича й ін.

З початком нового тисячоліття дослідження української барокової літератури активізувались і поглибились. Великий внесок у дослідження барокової літератури зробили вчені Львівського національного університету імені Івана Франка. До прикладу, започаткований проєкт під назвою «Львівська медієвістика», крім історичних подій, розглядає також і давньоукраїнську літературу. Варто згадати таких учених, як Дарія Сироїд, у доробку якої, зокрема, стаття «Димитрій Туптало і Петро Скарга крізь призму Житія Сави Освяченого»[6]; Мирослав Трофимук – «Антична теорія словесності в поетиках

[6] Сироїд Д. Димитрій Туптало і Петро Скарга крізь призму Житія Сави Освяченого // Українське літературознавство. – Вип. 77. – 2013. – С. 303–310.

Києво–Могилянської академії XVII–XVIII ст.»[7], а також стаття «Дмитро Туптало: “Епістолії многомовнії”»[8] та інші.

Кінець XX – початок XXI ст. висунули провідного знавця та дослідника творчости Григорія Сковороди та його доби – професора Леоніда Ушкалова. До його творчого доробку належать, зокрема, такі праці як «Українське бароко»[9]; «Барокова поезія Слобожанщини: антологія»[10]; «Світ українського бароко: філологічні етюди»[11]; «З історії української літератури XVII–XVIII століть»[12] тощо. Окрім цього, перу вченого належить чимала кількість книг, присвячених безпосередньо Григорієві Сковороді: «Нариси з філософії Григорія Сковороди»[13], «Українське барокове богомислення. Сім етюдів про Григорія Сковороду»[14], «Сковорода та інші: Причинки до історії української літератури»[15], «Ловитва невловного птаха: життя Григорія Сковороди»[16]. Також Л. Ушкалов виконав титанічну працю, впорядкувавши та прокоментувавши «Повну академічну збірку творів» Григорія Сковороди[17] та видавши фундаментальну бібліографічну працю «Григорій Сковорода: семінарій»[18].

Як і кожен літературний період, бароко має свої світоглядні особливості. Українське бароко, маючи засадничі спільні риси зі загальноєвропейським,

---

[7] Трофимук М. Антична теорія словесності в поетиках Києво-Могилянської академії XVII–XVIII ст. // Радянське літературознавство. – 1989. – № 4. – С. 61–70.

[8] Трофимук М. Дмитро Туптало: «Епістолії многомовнії» // Дмитро Туптало у світі українського бароко: Збірник наукових праць. [У надзаг.: Львівська медієвістика. – Вип. 1]. – Львів, 2007. – С. 266–289.

[9] Ушкалов Л. Українське бароко. – Харків: Акта, 2004.

[10] Ушкалов Л. Барокова поезія Слобожанщини: антологія. – Харків: Акта, 2002.

[11] Ушкалов Л. Світ українського бароко: філологічні етюди. – Харків: Око, 1994. – 112 с.

[12] Ушкалов Л. З історії української літератури XVII–XVIII століть. – Харків: Акта, 1999. – 216 с.

[13] Ушкалов Л. Нариси з філософії Григорія Сковороди. – Київ: Основа, 1993. – 152 с.

[14] Ушкалов Л. Українське барокове богомислення. Сім етюдів про Григорія Сковороду. – Харків: Акта, 2001. – 221 с.

[15] Ушкалов Л. Сковорода та інші. Причинки до історії української літератури. – Київ: Факт, 2007. – 552 с.

[16] Ушкалов Л. Ловитва невловного птаха: життя Григорія Сковороди. – Київ: Дух і Літера, 2017. – 368 с.

[17] Григорій Сковорода. Повна академічна збірка творів. – Харків – Едмонтон – Торонто: Видавництво КІУС, 2011. – 1400 с. (уклав і зредагував Л. Ушкалов).

[18] Ушкалов Л. Григорій Сковорода: семінарій. – Харків: Майдан, 2004. – 876 с.

окрім того, володіє власною специфікою, зумовленою особливими геополітичною та конфесійною ситуаціями, в яких опинялась Україна впродовж XVI–XVIII ст. В українській літературознавчій думці прийнято вважати, що першим «справжнім» бароковим твором є «Тренос» (1610) Максима (Мелетія) Смотрицького. Про це писав іще Д. Чижевський: «Дійсний початок барокка – це Мелетій Смотрицький, це проповіді та почасти вірші Кирила Транквіліона Ставровецького, а повна перемога барокка – утворення київської школи»[19]. Схожі параметри окреслив уже сучасний дослідник цієї епохи – владика І. Ісіченко: «Літературною подією, яку прийнято вважати вихідною для епохи Бароко, була дискусія між уніятськими митрополитами Іпатієм Потієм, Йосифом Велямином Рутським та православним архиепископом Мелетієм Смотрицьким. У перебігу цієї дискусії виявилася символічна домінанта нового стилю полеміки, втілена з винятковим талантом у трактаті Мелетія Смотрицького "Тренос" (1610)»[20]. Але тут, як можна припустити, йшлося про формування барокового світогляду в українській літературі. Стосовно ж барокового стилю, то той-таки Д. Чижевський зазначав: «Це питання складне не лише для України: барокко, почавшися в південній Европі в половині 16-го віку, в деяких країнах лише помалу пробивалося крізь традицію ренесансу. На Україні за першого письменника, в якого можна знайти риси бароккового стилю, можна вважати Івана Вишенського...»[21] Тобто загалом епоха бароко в Україні поступово зароджувалася наприкінці XVI ст., бурхливо розвивалась у XVII–XVIII ст. і поволі згасала вже за життя Григорія Сковороди, якого можна вважати останнім бароковим автором.

---

[19]Чижевський Д. Історія української літератури (від початків до доби реалізму). – Нью-Йорк, 1956. – С. 256.

[20] Ісіченко І., архиєп. Історія української літератури: епоха бароко XVII–XVIII ст.: [навч. посіб. для студентів ВНЗ]. – Львів; Київ; Харків: Святогорець, 2011. – С. 33.

[21] Чижевський Д. Історія української літератури (від початків до доби реалізму). – Нью-Йорк, 1956. – С.252..

Владика І. Ісіченко у своїй книзі «Історія української літератури: епоха бароко XVII–XVIII ст.» виокремив три періоди відповідного літературного розвитку:

- Раннє бароко (згадана вище полеміка між Іпатієм Потієм і Йосифом Велямином Рутським та Мелетієм Смотрицьким; утворення братств у Вільні й у Києві; відновлення православної ієрархії на чолі з Йовом Борецьким);

- Зріле бароко («з утворенням Києво-Могилянської колегії (1632) та приходом Петра Могили на київський митрополичий престол (1633). Ці події позначили остаточне повернення Києвом ролі загальнонаціонального духовного й культурного центру. Формується ідеологема «другого Єрусалиму» на дніпровських берегах, яким українські книжники бачили Київ»[22], а також із «кодифікацією богослужбових книг, що увінчалася появою славнозвісних «Служебника» (1629) та «Великого Требника» (1646). Свт. Петро Могила ініціює амбітний проект нової редакції повного зібрання житій святих, завершений уже свт. Димитрієм Тупталом (1689–1705)»[23];

- Пізнє бароко (1720–1790-ті роки[24]). Саме на добу пізнього бароко припала діяльність Григорія Сковороди, який завершив цю літературну епоху.

Щодо особливостей українського бароко, то деякі вчені наголошують таке явище, як «козацьке бароко». Постійні війни зі сусідніми державами породили чи радше підняли на новий рівень такий жанр, як літопис. Козацькі літописи Самовидця, Григорія Граб'янки та Самійла Величка – яскраві й цінні твори, які мають не тільки історичну, а й велику літературну вартість. Але козацьке літописання – це лишень одна з багатьох сторінок української барокової літератури, і про це свого часу роздумував, полемізуючи з прихильниками визначення «козацьке бароко», Д. Чижевський. «Барок в сфері пластичних мистецтв, – писав він, – іноді називали «козацьким бароком». Без достатньої підстави, бо козаки зовсім не були єдиною культурно-продуктивною ґрупою в

---

[22] Ісіченко І., архиєп. Історія української літератури: епоха бароко XVII–XVIII ст. – С. 36.

[23] Там само.

[24] Там само. – С. 37.

Україні тих часів. Ще менше підстави називати літературний барок “козацьким”: українські письменники тих часів були головне не козаки, а ченці. Та й споживачі літератури навряд чи головне були козаки». Проте, на відміну від європейської тогочасної літератури, в історії нашого письменства «козацький» бароковий слід таки залишився.

З огляду на перебування українських земель у складі Речі Посполитої та православно-католицький конфесійний дуалізм в українському бароко велике значення має т. зв. «полемічна» література. 1596 рік став подією не тільки історичної Берестейської унії, але й надзвичайної активізації літературної полеміки. Реакцією на рішення Берестейського собору стали такі відомі полемічні твори, як «Апокрисис» Христофора Філалета (1597), анонімна «Пересторога» (1605), «Палінодія» Захарії Копистенського (1621–1622). У широкому сенсі творів полемічного спрямування в межах цілої барокової літератури XVI–XVIII ст. Було дуже багато. Зокрема, «виступали на цьому полі – І. Борецький (“Аполлея апологіи” – проти М. Смотрицького), Петро Могила (“Камень съ пращы истины” – проти К. Саковича), Інокентій Гізель (“Правдива віра” – польською мовою), Лазар Баранович (“Мечь духовный”), Іоаникій Галятовський (“Месія правдивый”), Степан Яворський (“Камень вѣры”), Димитрій Туптало (“Розыскъ о раскольнической Брынской вѣрѣ”) і т. ін.»[25]

Окремою проблемою українського літературного бароко є його жанрова палітра. Якщо деякі барокові жанри відіграли важливу роль у формуванні літератури, то деякі, відомі в інших європейських традиціях, виявились узагалі відсутніми в Україні. На це звернув увагу Д. Чижевський, коли писав: «Українське барокко не знає всієї великої різноманітности жанрів (ґатунків) бароккової літератури, зокрема бракує багатьох світських. Багатьом жанрам не давали розвинутися обставини, а зокрема неможливість друкувати ці твори: так не було великого роману, – для розповсюдження переписуванням він не

[25] Єфремов С. Історія українського письменства. – Т. 1. – Київ; Ляйпціг: Укр. накладня. – 1924. – С. 149.

надавався»[26]. Натомість – із огляду на велику роль релігії в українському житті – розвинувся такий жанр, як трактат. Барокові трактати могли мати широку амплітуду засобів образного й емоційного вирішення, як-от високохудожній «Тренос» Максима Смотрицького (з одного боку) та майже суто наукове «Зерцало богословія» Кирила Ставровецького (з іншого). Новели в українському бароко у звичному вигляді теж не помічено, – натомість її замінено своєрідним новелістичним різновидом жанру житія (найвідоміші приклади – в «Четьїх-Мінеях» Дмитра Туптала).

Найповніше розвинулися малі жанри, зокрема поетичні. Одними з найулюбленіших були геральдичний вірш, лямент, епіграма: «Може, до епіґрам (почасти поширених до розміру віршів) треба віднести вірші – хоч би окремі – ієромонаха Климентія, до епіґрам належать так розповсюджені в старій Україні “ґербовні” вірші, епіґрами писав (чи перекладав) Величковський, один з найбільших майстрів української поезії 17-го віку»[27].

Великим плюсом барокової літератури в Україні став розвиток драматургії, що вивела на новий рівень театр. Як і більшість творів української барокової літератури, п’єси були переважно на релігійну тематику (зокрема, вертепи, різдвяні та великодні містерії тощо). «Міщанський» театр на кшталт мольєрівського в Україні поширення не набув, зате розвивалась історична драма: «Не бракувало в українській літературі й цілком світських драм: це драми історичні. Три з них з української історії, одна з римської, одна з сербської»[28].

Звідси ще одне цікаве спостереження Д. Чижевського: «Отже, якщо культура ґотики принципово релігійна та навіть церковна, якщо культура ренесансу принципово світська (хоч би її творили і духовні), культура барокка мусить мати обидві – релігійну та світську сфери»[29]. В українському бароко суто «світська» сфера майже відсутня. Можливо, тому, що головна маса наших

[26] Чижевський Д. Українське літературне бароко. – С. 274.
[27] Чижевський Д. Українське літературне бароко. – С. 36.
[28] Там само. – С. 300.
[29] Там само. – С. 272.

тогочасних письменників – представники духовенства. Тож приклад багатої, але «мало світської» української барокової літератури доводить, що «можлива – і реально зустрічається нерідко – бароккова культура з великою перевагою або й виключним пануванням релігійної сфери. Таку перевагу зустрінемо до речі й на Україні»[30].

В епоху становлення бароко велике значення для його розвитку мало утворення братських шкіл, насамперед львівської та київської. Аналізуючи діяльність цих шкіл, бачимо, що їхні програми повністю відповідали західним бароковим традиціям. Учнів навчали грецької та латинської мов, творів античних поетів, риторики, граматики, а найбільшу увагу відводили філософії та теології. Люди епохи бароко цитували та зверталися по мудрі думки до античних філософів, а також вигадливо узгоджували античну мудрість і християнську релігію. Так формувалося цікаве поєднання античного мітологічного світу з ранньомодерним релігійним. Дмитро Наливайко писав: «Так з'являлись в їхніх творах дивовижні поєднання християнських і античних елементів: хрест порівнювався з тризубцем Нептуна, мадонна виступала під ім'ям Діани, символічними вираженнями теологічних понять ставали амури й купідони»[31].

Окремою особливою рисою українського бароко є мова літературних творів. Тут постають одразу дві проблеми. Перша, про яку писав Д. Чижевський «щодо стилістичного оброблення», – це те, що «українські бароккові повісті далекі від почасти віртуозної витончености бароккових віршів. Щонайбільше зустрінемо в повістях деякий дотепний зворот, окреме добре зформульоване речення тощо. Бо вага бароккового оповідання лежить не в формі, а в змісті»[32]. Тобто у прозових барокових творах автори менше дбали про літературну вишуканість, аніж у віршованих, головну увагу зосереджуючи не на формі, а на змісті. Для барокового твору важлива насамперед мораль, яку доносив твір.

---

[30] Чижевський Д. Українське літературне бароко. – С. 272.

[31] Наливайко Д. Українське літературне бароко в європейському контексті // Українське літературне барокко. – Київ: Наукова думка, 1987. – С. 48.

[32] Чижевський Д. Українське літературне бароко. – С. 293.

Друга проблема – літературна полілінгвальність українського бароко. Якщо в Англії Джон Донн писав англійською, в Іспанії Педро Кальдерон – іспанською, то в нас писали церковнослов'янською, книжною українською, польською, латиною, часом грецькою. Водночас така багатомовність не руйнувала єдиного ідейного й естетичного напрямку розвитку української барокової літератури.

Щодо ідей бароко як світогляду, що виявляв себе в літературі, провідником важливої місії персоналізації християнського досвіду інтимного спілкування з Богом був **містицизм**. Такі мотиви, зокрема, притаманні творчості Григорія Сковороди.

Тісний контакт літератури та церковного життя, надання провідної ваги в житті й у письменстві духовності, а також запозичуваний іноземний літературний бароковий досвід зумовили те, що найпоширенішими літературними засобами стали **алегорії** («А жона, яка сидить на змієві над тими водами, прикрашена золотом і перлами, – пиха є світу того. І тая холодна розбещениця обманно весь світ любодіяти спокушає. І названа таємною, тому що з дияволом і гріхом злучає душу потаємно любителів своїх»[33]), **алюзії** (зокрема, на Біблію: «І прийшов один із семи Анголів, що мають сім чаш, і говорив зі мною, кажучи: «Підійди, я покажу тобі засудження великої розпусниці, що сидить над багатьма водами. З нею розпусту чинили земні царі, і вином розпусти її впивались мешканці землі»[34]), **цитати**, **антитези** (у «Зерцалі богословія» Кирила Ставровецького використано релігійну антитезу: «Про два міста: про темний Вавилон і пресвітлий Сіон, у якому Христос вічно царює»[35]) тощо.

---

[33] Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9 т. – Київ: Дніпро, 2001. – Т. 2. – Кн. 2. Перша половина XVII ст. / Упор., прим. В. Шевчука. – С. 122.

[34] Об'явлення 17:1–8. Вавилон великий.

[35] Тисяча років української суспільно-політичної думки. – Т. 2. – Кн. 2. – С. 213.

1. 2. Ідеї та діяльність Григорія Сковороди на тлі пізньобарокової доби.

При розгляді доби пізнього бароко в контексті історії України можна помітити, що цей період є контрастним і у багатьох сенсах парадоксальним. За обставин підлеглости значної частини України московській імперії та з огляду на тиск колонізаторської антиукраїнської політики (зокрема, йдеться про заборону видання книг у Києві та в Чернігові без дозволу московського патріаршого синоду) розуміємо, що розвиток літературного бароко неминуче мав піти на спад. Зокрема, як зазначив архиєп. І. Ісіченко, «у середині XVIII ст. заборона театральних вистав у духовних школах поклала край розвиткові шкільної драми»[36], хоча, «за інерцією», драми ще писали (наприклад, «Воскресеніє мертвих» Георгія Кониського). Водночас саме на XVIII ст. припав розквіт т. зв. «козацького літописання», продовжували з'являтися цікаві зразки української барокової поезії. Тоді ж Семен Климовський написав знамениту до сьогодні пісню «Їхав козак за Дунай». Але чи не найголовніше – саме в епоху пізнього бароко Україна (а з часом і світ) дізналася про великого письменника, філософа та педагога Григорія Сковороду. З його появою та свідомо обраним особливим шляхом «життєтворчости» доба українського бароко найповніше відкрилась і промовила до читача, а сам він залишив визначальний для наступних поколінь літературний слід.

За словами Н. Федорака, автора літературно-біографічного нарису про Григорія Сковороду, вміщеного у книзі «СковороДАР», згідно зі світоглядом нашого філософа, «цілий світ і все в ньому формують протилежності. Відтак повний набір усіх протилежностей, наявних у світі, забезпечує його цілісність і повноту»[37] Григорієві Сковороді «поталанило» жити за правління двох імператриць: Єлізавети (успадкувала трон від Петра І) та Єкатєріни ІІ. Перша з

---

[36] Ісіченко І., архиєп. Історія української літератури: епоха бароко XVII–XVIII ст. – С. 38.

[37] СковороДАР. Життя, творчість, спадок: збірка творів / укл. Н. Федорак ; пер. з давньоукраїнської Н. Косенко, Н. Федорака; худож. К. Перепелиця. – Харків: ВД «ШКОЛА», 2022. – С. 51.

них «любила розваги, зокрема пов'язані з музикою, співом і танцями, а також мала чомусь великий сентимент до всього українського – звісно, у формах поверхових...»[38], а друга – правителька-українофобка, котра, здається, понад усе прагнула нищити все українське. Такі крайнощі імперського ставлення до батьківщини нашого філософа не могли не вплинути на його свідомість, а саме життя Григорія Сковороди силою історичного факту складається з двох періодів: «єлізаветінського» та «єкатєрінівського».

При Єлізаветі тоді ще зовсім юний студент Києво-Могилянської академії опинився співцем у хорі при дворі імператриці. Почуваючись самотнім у чужому краї (незважаючи на те, що хор було сформовано переважно з українців), майбутній філософ мав нагоду спостерігати й аналізувати різниці між українською та московською культурами, відмінності націй і менталітетів. Саме при дворі він відчув особливу цінність притаманних українцям волелюбности і непокірности.

Опісля Григорієві Сковороді випала нагода подорожувати (у складі т. зв. Токайської виноторгової місії) Центральною та, можливо, Західною і Південною Європою, що дарувало додаткові едукаційні можливості. Вважаючи лише припущеннями твердження деяких учених про перебування філософа в Італії, звернімо увагу на подорожі Григорія Сковороди німецькими землями. Великий вплив на формування його світогляду мало перебування філософа в невеличкому містечку Галле, де Григорій Сковорода набирався мудрости (найімовірніше, як вільний слухач) у місцевому університеті. Саме тут міг зародитися Сковорода-містик, яким він уповні постав приблизно через два десятки років уже в Україні. Це могло відбутися завдяки впливу німецьких філософів-містиків: Майстра Екгарта, Валентіна Вайґеля, Себастьяна Франка й ін. Зокрема, спираючись на працю Д. Чижевського «Філософія Г. С. Сковороди»[39], можемо виокремити як головні впливи відому сковородинську тезу про «три світи» (об'явлення Бога в

[38] СковороДАР. Життя, творчість, спадок: збірка творів. – С. 37.
[39] Чижевський Д. Філософія Г. С. Сковороди. – Харків, 2004. – 272 с.

Усесвіті, людині та Біблії), а також важливу роль, яку він надавав «кордоцентризму» (вченню про серце як найкращий інструмент розуміння Бога). Також, імовірно, в той період у Григорія Сковороди з'явились ідеї про «внутрішню людину» як утвердження переваги душі над тілом – невидимого над видимим. Звідси можна також вивести ідею смерти як звільнення «внутрішньої людини» від тілесної оболонки. Ще одним цікавим пунктом є «сковородинський антропоцентризм», який проявився, на переконання Д. Чижевського в дуже особливий спосіб – «обожнення» людини: « Так стоїть справа і з « ооженням» - традиційною плятонівською наукою про вподоблення Богові»[40]. Система платонічного вчення породила ще одну ідею філософа, максимально наближену до сфери літератури: поєднання античного інтелектуального письменства з Біблією. Аналіз творчої спадщини нашого письменника виразно показує, що всі його твори більшою чи меншою мірою пронизують цитати з античних мислителів, а одним із улюблених авторських прийомів Григорія Сковороди було дотепно поєднувати їх із біблійними алюзіями.

Щодо наступного етапу життя філософа: його повернення до України та періоду активної педагогічної діяльности – тут варто прислухатися до міркувань архиєп. І. Ісіченка про генетичний зв'язок на якісно вищому світоглядному та літературному рівні між т. зв. «мандрованими дяками» та Григорієм Сковородою. Волею обставин їм випало творити в ситуації культурного пограниччя: на межі офіційної (книжної) та народної (усної) культур. Ментальність «мандрованих дяків» позначена прагненням до незалежности від зовнішніх авторитетів, від соціальних умовностей, від тягаря традиції»[41]. Тож і Григорій Сковорода став (суто зовні!) таким собі «мандрівним дячком», подорожуючи теренами Слобожанщини та пишучи твір за твором.

У педагогічній діяльності філософа найбільше переймало те, якими людьми виростуть його учні. Це дуже помітно зі збережених текстів листів

---

[40] Чижевський Д. Філософія Г. С. Сковороди. – С. 165.

[41] Ісіченко І., архиєп. Історія української літератури: епоха бароко XVII–XVIII ст. – С. 38.

Григорія Сковороди до його актуальних і колишніх учнів. Тобто чи не найголовнішою його педагогічною інтенцією можна вважати прагнення виховати «праведне» покоління. До педагогічної діяльности Григорія Сковороди можна також долучити ідею «нової школи» в освіті. Ознайомившись із досвідом європейських систем освіти XVIII ст., він намагався оживити традиційний освітній процес і в Україні.

Наступна ідея сковородинської педагогіки – принципове надання переваги духовному над матеріальним. Сам спосіб життя Григорія Сковороди – аскетичний і невибагливий – демонстрував (зокрема, його учням), що, зневажаючи розкіш, людина ставить на найвищий рівень в ієрархії цінностей духовне багатство, а це відкриває шлях до щастя осягнення Бог. Для підтвердження цієї тези можна навести байку «Жаби» зі збірки «Байки харківські». Мораль цього твору – «всяка розкіш може збідніти та висохнути як озеро, а чесне ремесло є невичерпним джерелом не розкішного, але безпечного прожиття»[42]. Засудження неправедних, а відтак неминуче приземлених «варіантів життя» звучить у хрестоматійній «Пісні 10-ій» зі збірки «Сад Божественних пісень»:

Тре для чинів кутки панські Петро.
Бреше купець – таке в нього нутро.
Той зводить дім лиш на модний манір.
Той у відсотках весь, ти вже повір...[43]

Не слід забувати, що важливого значення український філософ надавав самоосвіті. У цьому закладено ідею потреби саморозвитку людини, що також пропагував і підкріплював власним прикладом Григорій Сковорода. Як людина розумна, кмітлива, знавець філософії та богослов'я, а ще поліглот він невпинно ділився цими знаннями з іншими, при тому безперервно вдосконалюючи і власні навички. Наприклад, у деяких творах (особливо в листах до учнів) альтруїзм

[42] СковороДАР. Життя, творчість, спадок. – С. 286.
[43] Там само. – С. 332.

Григорія Сковороди та його сповідування життєвого принципу допомоги ближньому.

У біографії Григорія Сковороди є цікава дата, що збіглася з трагічною подією для гайдамацького руху в Україні XVIII ст. Якщо коротко, то «...того самого дня, 7 липня 1768 року, коли московське військо в Умані переламувало хребет гайдамацькому повстанню, в Харкові Сковорода писав заяву про свій вступ на посаду вчителя катехізису в "додаткових класах" Харківського колегіуму»[44]. Звісно, перебуваючи тоді на Слобожанщині, мислитель не міг знати, що відбувалося саме того дня на Черкащині. Та навіть якби і знав, то не зміг би вплинути на перебіг, фактично, воєнних дій. Але, як видається, Григорій Сковорода принципово дистанціювався від політики, іманентно мінливої за своєю природою (так само, як, наприклад, від будь-якої моди) та політичних процесів. Виступаючи за чистоту душі (а політика-бо – «справа брудна»), філософ апріорі сповідував ідею аполітичности. Власне, коли аналізуємо творчість Григорія Сковороди, то майже не знаходимо тематики героїчної боротьби, української історії тощо (за винятком хіба що відомого вірша «De libertate», в якому уславлено Богдана Хмельницького). Навіть в одному з листів до найближчого друга, Михайла Ковалинського, вчитель відмовляв учня від політичної кар'єри, наголошуючи, що це справа невдячна, а натомість бажав, аби «любий Михайло» працював на ниві науки, маючи до цього здібності. Згадаймо також позицію, висловлену в «Силі» байки «Верблюд та олень»: «Біблія є джерелом. Народна історія та людські імена – то як грязюка й каламуть»[45].

Як бачимо, що ідеї Григорія Сковороди повністю гармоніювали з його життєвою діяльністю. Тривале закордонне відрядження та вивчення там німецьких містиків породили багато сковородинських ідей, а ймовірний набутий досвід іноземних університетів спонукав Сковороду-вчителя до спроб реформувати освітній процес в Україні середини XVIII ст. Реформа мала

[44] Там само. – С. 131.
[45] СковороДАР. Життя, творчість, спадок: збірка творів. – С. 292.

полягати насамперед у допомозі людині наблизитися до Бога, і тут важливими бути теорії про «внутрішню людину» та про «три світи». Григорій Сковорода намагався бути аполітичним і максимально незалежним від матеріальних благ, схиляючись радше до аскетичного способу життя. Водночас він постійно почував внутрішню потребу ділитися набутим досвідом із іншими людьми, навчати їх праведности життя. Це покликання та відображення сковородинських ідей у його педагогічній діяльності розглянемо в наступному підрозділі.

1. 3. Педагогічне покликання мислителя та відображення учительних ідей у його літературних текстах.

Повернувшись із-за кордону додому, Григорій Сковорода опинився в тій психологічній ситуації, яку Д. Багалій описав так: «Закордонні враження та наукові знання, зачерпнуті з перводжерела, цеб-то дійсне те, чого не могла дати йому наука в рідному краї, наука Київської Академії, і те, що він читав про джерела цього знання в Феофана Прокоповича, що проходило кріз призму инших учителів Академії, що побували за кордоном чи сприйняли собі теорії закордонних вчених, він узяв тепер сам, безпосередньо, без тієї цензури, що крізь неї доходили вони до учнів через поступовіших навіть учителів Академії»[46]. За щасливим збігом обставин, майже відразу після повернення з-за кордону доброзичливці допомогли Григорієві Сковороді влаштуватись у Переяславський колегіум на посаду вчителя поетики.

Складно сказати, чи почував уже тоді молодий викладач педагогічне покликання. Зате відомо, що знань, необхідних для професійного викладача, йому не бракувало. Так само не бракувало ентузіазму та новаторських ідей, тож нововведення не забарилися. Можливо, першим із них стало звернення в курсі поетики до творів не тільки античних авторів (традиція), але й українських барокових поетів (так робив незадовго до того Митрофан Довгалевський,

[46] Багалій Д. Український мандрований філософ Гр. Сав. Сковорода. – Харків: Держвидав України, 1926. – С. 44.

викладаючи поетику в Києво-Могилянській академії), а також власних – авторських – поезій, які опісля ввійшли до збірки «Сад Божественних пісень» (а це вже було цілковите новаторство). На жаль, відхід від старих звичаїв не подобався керівництву й опікунам Переяславського колегіуму (зокрема, єпископові Никодиму Сребницькому, який, власне, й рекомендував Григорія Сковороду на посаду вчителя), і молодий педагог покинув навчальний заклад.

Більше свободи для прояву своїх педагогічних талантів Григорій Сковорода міг отримати, проводячи приватні уроки, які не передбачають зовнішнього контролю за змістом занять і адміністративного тиску. Така можливість випала Григорієві Сковороді, коли його рекомендували бунчуковому товаришеві, колезькому раднику та депутатові дворянства Переяславського повіту Степану Томарі для навчання малолітнього сина останнього Василя. У родовому маєтку Томар у селі Кавраї домашній учитель навчав свого учня латинської та німецької мов, історії, музики тощо, а також, звичайно, був і Василевим вихователем.

Можна знову перейнятися питанням щодо самоусвідомлення Григорія Сковороди як учителя: чи справді філософ хотів бути педагогом? Можливо, він бачив себе приватним учителем (або репетитором), домашнім вихователем, але не вчителем у класичному розумінні цього слова. На думку Д. Багалія, «представники тодішньої православної церкви – попи та ченці – всю свою увагу звертали виключно на зовнішній бік християнства – догматику, обряди таїнства, а не на етику. Вони не могли впливати позитивно на суспільство і прикладом свого життя...»[47] А для Григорія Сковороди насамперед важливим був праведний спосіб життя. Він мусив усвідомлювати, що вчитель – зразок для наслідування, тож і приклад життя мав подавати скромного та невибагливого. Можна припустити, що філософ не хотів ставати схожим на представників тогочасного духовенства, а саме воно опікувалося тоді всіма офіційними освітніми закладами. Це теж не додавало привабливости ролі колегіального вчителя в очах

[47] Багалій Д. Український мандрований філософ Гр. Сав. Сковорода. – С. 15.

Григорія Сковороди. Згодом уявлення про часту опозиційність і конфліктування з освітніми звичаями та середовищем Харківського колегіуму дають нам його листи до учнів, писані, коли він таки викладав (із перервами) в Харкові, а також деякі пізніші літературні твори Григорія Сковороди.

Простежуючи педагогічні ідеї у творах автора, можемо помітити, що письменник намагався систематично чогось навчати свого читача, а як людина високоосвічена, він мав знання з різних галузей. Наприклад, у «Повній академічній збірці творів» Григорія Сковороди є окремий розділ, який упорядник (Л. Ушкалов) назвав «Філологічні виписки»[48]. Сюди ввійшли записи з рекомендаціями, «яких авторів потрібно читати насамперед», «як робити нотатки» тощо. Важливим, із літературознавчого погляду, є підпункт «як перекладати авторів на рідну мову». При тому в особистому творчому доробку Григорія Сковороди є переклади текстів Ціцерона та Плутарха.

Філософські трактати письменника здебільшого містять більше виховного елементу, ніж навчального, проте, наприклад, сьомий розділ трактату «Книжечка, названа *Silenus Alcibiadis*. Сиріч Ікона Алківіадська» має назву «Про Символи, або Образи. Як вони називалися в Еллінів?»[49] – а це вже адаптований виклад часини курсу поетики...

Питання важливого для Григорія Сковороди життєвого процесу самопізнання й відтак наближення до Бога розкривають (у різний спосіб) трактати «Вступні Двері до Християнської Доброчесности» і «Наркіс. Розважання про те: Пізнай Себе».

Що ж до навчальної компоненти, то, напевно, найкращим прикладом її літературного застосування у Григорія Сковороди можна вважати байки. Твори цього жанру засадничо є носіями тієї чи тієї «моралі», покликаної навчити, як варто діяти і – ширше – жити. Аналізуючи збірку «Байки Харківські», бачимо галерею суспільних явищ і людських моделей поведінки, які автор картав і

---

[48] Сковорода Г. Повна академічна збірка творів. – С. 1331.
[49] Там само. – С. 779.

засуджував. До прикладу, засудження ліні («хто не любить клопотів, той має навчитись просто й убого жити»[50]); заздрости («багато хто, оскільки самі зробити щось не спроможні, й іншим не вірять, що ті зможуть»[51]) тощо. Водночас у байках Григорій Сковорода наголошував важливість дружби («І походження, і багатство, і стан, і рід, і тілесне обдарування, і науки – не сильні зміцнити дружбу»[52]), життя за покликанням («без покликання – як без шляху: що далі йдеш, то дужче блукаєш»[53]) тощо. Тож байки залишаються особливо цінними текстами для простеження педагогічних ідей Григорія Сковороди.

У «Саду Божественних пісень» привертає увагу «Пісня 12-та». Її ліричний герой промовисто декларує:

Не піду в багате місто. Я житиму на полях.

Там волію я осісти, де часу повільний шлях.

О діброво! О зелена! О рідна мати моя!

В тобі радощі для мене. В тобі спокій знайду я[54].

Як бачимо, автор намагався донести до читачів, що самотність буває корисною. Також місцями вірш натякає на нікчемність матеріальних благ, як-от у другій строфі цієї «Пісні»:

Пощо їздити на море?

Пощо одіж показна?..[55]

У такому контексті цей вірш можна взагалі сприйняти як оду протесту проти всього матеріального. Зокрема, тут є така промовиста декларація ліричного героя:

Я нічого не бажаю, окрім хліба та води.

Бідність я за друга маю, з нею ми давно свати[56].

---

[50] Там само. – С. 157.
[51] Сковорода Г. Повна академічна збірка творів. – С. 160.
[52] Там само. – С. 163.
[53] Там само. – С. 164.
[54] Там само. – С. 166.
[55] СковороДАР. Життя, творчість, спадок. – С. 336.
[56] Там само.

Окрім того, тут у поетичний образний спосіб підкреслено важливість і значущість вивчення Біблії як основи всіх основ:

Знань не хочу поверхових, був би лиш здоровий глузд.

Я волію слів Христових – розуму з солодких уст[57].

Про важливість простоти і скромности поет писав і в «Пісні 18-ій» вісімнадцятій «Саду Божественних пісень», де ліричний герой повідомляє:

А я буду собі тихо

Добувати милий вік.

Як мине мене все лихо,

Щасний буду чоловік[58].

Цікавою особливістю цього вірша є використання не надто популярних у книжній бароковій поезії фольклорних мотивів, які, проте, вже невдовзі почали неабияк надихати поетів-романтиків:

Стоїть явір над горою,

Знай киває головою.

Буйні вітри повівають,

Руки явору ламають.

Якщо повернутися до теми педагогіки в житті й у творчості Григорія Сковороди, то можна зробити висновок що наш письменник був не зовсім типовим учителем для свого часу. Крім форми звичних лекцій, педагог намагався донести мудрість і певні ідеї через тексти власних творів. Григорія Сковороду можна сміливо вважати новатором в українській освіті XVIII ст., бо він не вагався відходити від застарілих канонів, прагнучи вносити в освітній процес щось нове, хай воно часто і не подобалось адміністрації навчальних закладів, через що наш учитель не раз позбувався місця офіційної праці. Бачимо, що трактати й діалоги філософа виконували радше виховну функцію, а байки та вірші «Саду Божественних пісень» – більш навчальну. Також Григорій

[57] СковороДАР. Життя, творчість, спадок. – С. 350.
[58] Там само. – С. 350.

Сковорода працював як філолог-перекладач. Його умовні «філологічні виписки» містять поради майбутнім мовознавцям, а сковородинські переклади Ціцерона та Плутарха могли вказувати вектори розвитку цього важливого літературного мистецтва.

Та для найкращого розуміння діяльности Григорія Сковороди як педагога надаються його листи до конкретних учнів. Образ учителя, що виростає з цього доволі розлогого збереженого епістолярію, виразний і багатогранний, але його «реконструкцію» відкладімо до третього розділу цієї магістерської роботи.

РОЗДІЛ ІІ. Педагогічні принципи Григорія Сковороди в історичному контексті України та Європи XVIII століття

2. 1. Григорій Сковорода як продукт києво-могилянської освіти.

Великий вплив на формування педагогічних навичок і вмінь Григорія Сковороди мала освіта, яку він здобув у Києво-Могилянській академії. Проте процес навчання майбутнього педагога відбувався з перервами, тому варто зробити висновок, що Григорій Сковорода набирався знань і з інших джерел.

А почалось усе з того, що восени 1734 року малий Гриць успішно склав вступні іспити і почав свій тривалий шлях навчання в «Могилянці». Зі збережених джерел відомо, що майбутній філософ провчився в Академії (до першої, петербурзької, мандрівки) до 1741 року. Цей період можна охарактеризувати як етап становлення майбутнього педагога Григорія Сковороди. Як писав Н. Федорак у книзі «СковороДАР», «шість перших років охоплювали програму шести класів, які мали назви аналогія (або ж фара), інфіма, граматика, синтаксема (синтаксис), поетика та риторика»[59]. У той час головний освітній акцент робили на гуманітарні науки, проте студентам не бракувало можливостей здобувати знання і з точних та природничих наук.

У перший рік навчання юний спудей із Полтавщини вивчав курс аналогії (або ж фари). На цьому курсі студенти поглиблено вивчали книжну українську мову, а також починали вчити польську та латину. Упродовж другого року навчання студенти Києво-Могилянської академії поглиблювали знання латинської мови, а також відвідували уроки катехізису. Можемо припускати, що саме на цих заняттях із вивчення християнської віри Григорій Сковорода вперше поринув у системне вивчення Біблії – книги, яка стала основою його світогляду та життєвих принципів.

Наступні роки навчання відбувалося винятково латинською мовою. Важливими для становлення Григорія Сковороди як учителя стали четвертий, п’ятий і шостий курси освіти. На четвертому курсі, на заняттях зі синтаксими,

[59] СковороДАР. Життя, творчість, спадок. – С. 30.

студентів знайомили з творами античної літератури. І не тільки знайомили, але, як писав Іван Драч, «на подібних зразках античної літератури і формувались ідеї молодого Сковороди. Адже, вивчаючи латинь, учні не тільки знайомились з уривками творів Ціцерона, Плутарха, Цезаря, Сенеки та інших, але і заучували їх напам'ять»[60]. Як відомо, згодом Григорія Сковороду надихали Біблія та античні автори. А поглиблене зацікавлення молодого спудея давньогрецькою та давньоримською літературою мало початися саме з курсу синтаксими. Григорій Сковорода вбирав стародавню мудрість Ціцерона, Платона, Сократа й інших учених мужів, а опісля творчо розвивав їхні ідеї у власних творах (зокрема, листах) і уроках уже для своїх учнів.

Ключовим і одним із найпродуктивніших років для становлення Григорія Сковороди як педагога став його п'ятий курс навчання. На той момент йому вже виповнилося сімнадцять років. На п'ятому році навчання розпочався один із улюблених курсів майбутнього філософа – курс поетики. Григорій Сковорода почав відкривати в собі здібності літературознавця, поета і перекладача. На п'ятому курсі з'явилися перші проби пера письменника (латинською мовою). Крім того, Григорій Сковорода записався на вивчення ще декількох іноземних мов: давньогрецької, німецької та єврейської. Цілком логічно, що завдяки знанням давньогрецької, а також інших засвоєних дисциплін він міг вивчати і перекладати античних філософів. Німецька мова також стала у пригоді Григорієві Сковороді, коли за декілька років він як вільний слухач відвідував лекції про німецький містицизм у м. Галле.

Шостий рік навчання мав найбільше сприяти формуванню Сковороди-філософа. Проте в той час він вивчав курс риторики, і можна впевнено припустити, що завдяки цьому Григорій Сковорода вдосконалював навички викладу інформації (усної та писемної) і що цей курс допоміг йому в майбутній викладацькій діяльності.

Аналізуючи перебування Григорія Сковороди у стінах Києво-Могилянської академії, бачимо, що майбутній педагог активно цікавився всім

---

[60] Драч І., Кримський С., Попович М. Григорій Сковорода. Біографічна повість / За ред. В. Нічик. – Київ: Молодь, 1984. – С. 23.

новим і намагався засвоїти якомога більше знань. Але, крім природної допитливости, активного навчання та гострого розуму, потрібно також віддати належне і тому, що Григорієві Сковороді надзвичайно поталанило з викладачами, котрі зробили вагомий внесок у навчання молодого студента.

Наприклад, на третьому курсі, студент Григорій навчався в Амвросія Негребецького. Цей викладач проводив уроки синтаксису та катехізису. Можна зробити висновок, що саме Амвросій Негребецький познайомив Григорія Сковороду з Біблією як із духовним скарбом, а також під патронатом викладача майбутній філософ читав твори Овідія, Ціцерона й інших.

Серед більш відомих учителів Григорія Сковороди потрібно згадати особу молодого на той час єпископа та богослова Павла Конюскевича. Цей викладач читав лекції з курсів синтаксими та поетики. Не варто забувати, що Павло Конюскевич був за натурою бунтівником проти репресій (зокрема, виступав проти вилучення церковного майна, як наказувала імператриця), і спілкувався винятково українською мовою. Як і Амвросій Негребецький, Павло Конюскевич на курсі синтаксими подавав для аналізу твори античних авторів. З огляду на те, що одним із улюблених для Григорія Сковороди у процесі навчання був курс поетики, можна припустити, що вчитель цього курсу зарекомендував себе як справжній фахівець і учневі передав свої зацікавлення та знання поетики. Також під керівництвом Павла Конюскевича реалізував Григорій Сковорода свої перші проби пера. Тож учитель ставав і першим літературним критиком майбутнього письменника.

Великий вплив на Григорія Сковороду мав і визначний учитель, богослов, перекладач та поліглот – професор Симон Тодорський. Він відіграв одну з ключових ролей у становленні учня як особистости. Проводячи паралелі між життєписами учня й учителя, бачимо, що Григорій Сковорода – свідомо чи ні – багато в чому наслідував Симона Тодорського. До прикладу, обидва їздили до м. Галле, обидва читали німецьких авторів (щоправда, Симон Тодорський захоплювався течією пієтизму та лірикою, а Григорій Сковорода – містикою), обидва перекладали з німецької мови. Учительські ідеї Симона Тодорського перейняв його учень – зокрема, вчення про «внутрішню людину». Також

важливо згадати, що, навчаючись уже на 6-му курсі, Григорій Сковорода продовжував відвідувати заняття професора Тодорського. Про захоплення студента Григорія цим учителем писав Н. Федорак: «Сковорода з великим ентузіазмом відвідував заняття Тодорського і перейняв од учителя не тільки знання мов, але й зацікавленість різними морально-етичними та філософськими ідеями»[61]. Крім того, Л. Махновець нагадував, пишучи біографію Григорія Сковороди: «Саме тоді, коли він тут навчався, в 1738 р., архієпископом Рафаїлом Заборовським було запроваджено викладання німецької, грецької та староєврейської мов, котрі до цього тут не вивчалися, що, зокрема, високо піднесло авторитет академії. А запровадили викладання тому, що знайшовся учитель – унікальний на ті часи знавець цих мов – Симеон (Симон) Тодорський»[62]. Тож Григорієві Сковороді надзвичайно пощастило з таким учителем.

Наступним значущим наставником був Сильвестр Ляскоронський – викладач риторики. Як відомий бароковий письменник (автор драми «Трагікомедія») він у межах свого авторського курсу розкривав перед учнями таємниці ораторського мистецтва та прийоми переконання читачів і слухачів.

Велику роль у формуванні філософського світогляду Григорія Сковороди відіграв письменник і мислитель Мануїл Козачинський. У часи навчання Григорія Сковороди в «Могилянці» саме цей інтелектуал читав курс філософії. Мануїл Козачинський був адептом раціоналізму, навчаючи, надавав величезне значення вивченню натурфілософії, метафізики тощо. До слова, варто згадати цікаву історію, пов’язану з Мануїлом Козачинським. І. Драч (у співавторстві зі С. Кримським і М. Поповичем) описав у біографічній повісті «Григорій Сковорода» такий випадок: «Коли 27 квітня 1741 року префект академії Мануйло Козачинський, подолавши непролазну грязюку, дістався бурси, що містилась біля Дніпра, він вжахнувся, настільки погані були там умови. У тісному сирому приміщенні мешкало тоді 174 чоловіка. Бліді, виснажені постійним недоїданням і холодом учні нерідко не доживали до весни.

[61] СковороДАР. Життя, творчість, спадок: збірка творів. – С. 33.
[62] Махновець Л. Григорій Сковорода. Біографія. – Київ: Наукова думка, 1972. – С. 75.

Козачинський, остерігаючись, щоб з настанням тепла не спалахнула якась епідемія в такому “множестві людей”, запропонував тим, хто бажає, перебратися у дальні приходські школи (в ближніх уже було повно студентів)»[63].

Після повернення з мандрів Європою Григорій Сковорода вирішив закінчити повний курс навчання в Києво-Могилянській академії. У цей останній період його студій доля звела молодика зі ще одним світилом української думки. Саме в той час теологію в Академії викладав відомий письменник, єпископ, майбутній ректор «Могилянки» Георгій Кониський. З огляду на велику освіченість і не менший авторитет Георгія Кониського знайомство з ним було справжнім подарунком для Григорія Сковороди.

Щодо побуту й особливостей проведення «позаурочного» часу, то тривале перебування Григорія Сковороди в «гуртожитку» Академії також мало вплив на формування його особистости. Згідно зі ще однією цитатою І. Драча, «уже в бурсі Сковорода ясно бачив: істину, знання, “благочестя і дружбу” не чекали в тогочасному суспільстві багатство й почесті – душевні чесноти йому частіше доводилося зустрічати поруч із злиднями»[64].

Підводячи підсумки, можемо зробити висновок, що Григорій Сковорода був старанним і зразковим учнем, котрий намагався здобути максимальну користь від навчально-освітнього процесу. Від природи кмітливий і тямущий, студент Григорій збагачувався знаннями, виробляв критичне мислення, вивчав іноземні мови, й усе це йому знадобилось у майбутньому. Як старанний учень (за сучасною термінологією, ймовірно, відмінник) Григорій Сковорода мав добру репутацію, яка згодом посприяла тому, що він опинився на педагогічній роботі.

Аналізуючи здібності й старанність Григорія Сковороди, а також підбір його викладачів, можемо стверджувати, що сама доля наставляла філософа на шлях педагога та науковця. Підсумовуючи перебування Григорія Сковороди у стінах Києво-Могилянської академії, чому би не скористатися Шевченковою

---

[63] Драч І., Кримський С., Попович М. Григорій Сковорода. Біографічна повість. – С. 17.
[64] Там само. – С. 18.

«формулою», пристосувавши визначення «апостола правди та науки», власне, до Григорія Сковороди.

2. 2. Біблія як головне джерело сковородинського світогляду.

Аналізуючи життєвий і творчий шлях Григорія Сковороди, чітко бачимо, що філософ, котрий намагався ціле життя сповідувати принципи добропорядности, щиросердности і праведности апріорі не міг не звертатися до Біблії, черпаючи з неї знання та правила, яких потрібно дотримуватися. Для вступу до розуміння духовного зв'язку Григорія Сковороди з Біблією можна навести цитату з Анатоля Котовича: «...Сковорода одходить своїм особистим життям од того, що бачить. Одходить од селянина й козака... та не кинувся у вир наживи, одверто й цинічно продаючи старі ідеали»[65]. Ці слова – яскравий приклад того, що, відмовляючись від життя світського, Григорій Сковорода вибирав життя духовне, як радить Біблія. Обраний невибагливий спосіб життя є одним із прикладів вагомого значення Святого Письма в житті філософа.

Для підтвердження тези про те, що Біблія була головним джерелом сковородинського світогляду, можна провести аналогії життєвих шляхів осіб зі Святого Письма. Зокрема, вибравши, врешті-решт, мандрівний спосіб життя, Григорій Сковорода, ніби рушив слідами Мойсея, який шукав виходу. Щоправда – у випадку Григорія Сковороди, – не народу, а радше власного духовного «Я», власне, виходу «внутрішньої людини» (за «термінологією» самого українського філософа). Д. Чижевський писав про це так: «Вже перші проповіді – вступні лекції Сковороди, повні натяків на духове або "тілесне" його розуміння християнства: історичні проблеми, що торкаються Христа, для Сковороди лише "пліоткы", "плоть и ничто, и тѣнь, покрывающая высочайшую премудрости гору" – в кожному разі він вимагає, щоб християнське пізнання підіймалося вище, до містичної свідомости, до пізнання "внутрішньої людини"»[66].

---

[65] Котович А. Григорій Савич Сковорода. Український філософ XVIII ст. – Нью-Йорк, 1955. – С. 35.

[66] Чижевський Д. Філософія Г. С. Сковороди. – С. 217.

Загалом, якщо дивитися, як склалося життя Григорія Сковороди, то, за збереженими архівами та документами, можна зробити висновок, що релігійна думка йшла пліч-о-пліч із ним від самого його народження. До прикладу, за деякими відомостями щодо родини майбутнього українського філософа (втім, лише гіпотетичними), його батько – Сава Сковорода – міг бути священником у рідному містечку Чорнухах. У такому разі батько міг читати малому Грицькові фрагменти з Біблії. Згодом Григорія Сковороду послали на навчання в чотирирічну школу до дяка, а там одним із обов'язкових предметів був хоровий спів, і учні виконували, зокрема, переспіви фрагментів зі Святого Письма.

Не минуло й десяти років – і Григорій Сковорода вже співав у хорі імператриці (також виконуючи церковні піснеспіви). Згодом він увійшов до складу Токайської комісії, де виконував обов'язки помічника священника – «дячка». Можна припустити, що у спілкуванні зі священником він часто обговорював питання християнства та релігії загалом. До цього можна додати, що, виконуючи обов'язки «дячка», Григорій Сковорода у своїх подорожах часто бачив гріховність і забобонні вірування простих людей. Інша картина – спостереження за придворним життям, де «світська богема» та її розваги не могли не видаватися філософові розпусними і бридкими. Такий досвід юнацьких і молодих років міг накласти відбиток на свідомість Григорія Сковороди і спонукати його до твердого рішення обрати для життя шлях чистоти й гармонії.

Якщо згадати ще й «могилянських» учителів, про яких ішлось у попередньому підрозділі: священників, богословів, церковних діячів, – то спілкування з ними Григорія Сковороди та вплив на нього середовища, в якому він перебував пілштовхуют до висновку, що не Сковорода вибрав релігію, а релігія вибрала Сковороду.

Д. Чижевський звернув увагу на одне зізнання Григорія Сковороди в одному з листів філософа: «Біблію я почав читати з тридцятого року від народження, та ця найкраща книга отримала верх над усіма моїми любовницями, бо вона задовольнила мій довголітній голод та спрагу хлібом та водою, що є солодші за мед та щільник Божої правди, та я почуваю до неї властивий природний нахил» . Може здатися, що це пряме ствердження: мовляв, Григорій

Сковорода почав читати Біблію з тридцятирічного віку. Та з огляду на його біографію і на наведену вище низку фактів це досить сумнівно. Можна радше припускати, що філософ, читаючи Святе Письмо й у дитинстві, й у молодому віці (можливо, фрагментами), лише приблизно розумів суть прочитаного. А вже у зрілому віці Григорій Сковорода прочитував Біблію дедалі глибше, зі щоразу багатшим усвідомленням сприйнятого, що, зрештою, можна простежити і за його творами.

Той самий Д. Чижевський зафіксував і певний парадокс у сковородинському трактуванні Біблії: «Як зокрема шкідливе та "ганебне" Сковорода відкидає літеральне розуміння Біблії. Саме таке зовнішнє розуміння слова, а не духа Біблії – веде до єресей, зовнішніх суперечок про зовнішнє, до дрібничкової полеміки, до суєвірства, фанатизму, утворювання сект»[67]. Отже, розуміємо, що сам Григорій Сковорода вкладав у Біблію передусім «філософський» сенс і духовний підтекст.

Також до теми парадоксальности Григорія Сковороди можна додати, що він був певною мірою «контрреформатором»: дотримуючись заповідей Божих, філософ виступав проти церковного збагачення та проповідей «невірних» священників. Попри постійні тісні контакти зі друзями та знайомими з церковного середовища, попри їхні неодноразові спроби схилити його до прийняття духовного сану, Григорій Сковорода не ввійшов до жодних церковних структур – то більше, що вони на Гетьманщині та Слобожанщині в його часи були вже не київськими, а московськими за підпорядкуванням і дедалі помітніше – за духом.

Аналізуючи твори нашого філософа, можемо помітити, що Біблія дійсно була осердям світогляду Григорія Сковороди. До прикладу, майже кожен твір у збірці «Сад Божественних пісень» починається епіграфом зі Святого Письма (пісня перша – «складена 1757 року, на оцю силу: щасливі ті, що їх дорога бездоганна, що ходять за Господнім законом»; пісня п'ятнадцята – «Великій Суботі з оцього зерна: "Бог відпочив сьомого дня…"» тощо). Суть

[67] Там само. – С. 74.

сковородинських біблійних епіграфів – у підкресленні духовности і праведности, що їх автор прагнув донести до читача.

Н. Федорак у книзі «СковороДАР» уклав розділ із афоризмами Григорія Сковороди – «Зерна Мудрости». Досліджуючи ці крилаті вислови, бачимо, що багато з них занурені в релігійну тематику. До прикладу: «Коли ж наш Отець Небесний так турбується про тіло, то про нашу душу набагато більше»[68]. Або ж таке: «Усе минає, та не Бог і не любов»[69]. Ці й інші подібні сентенції доводять близькість і любов Григорія Сковороди до Біблії.

[68] СковороДАР. Життя, творчість, спадок: збірка творів. – С. 386.
[69] Там само. – С. 389.

Розділ III. Сковорода-учитель, його ідеї та образ автора в листах до учнів

3. 1. Самоусвідомлення Григорія Сковороди як учителя.

Перш ніж досліджувати педагогічні принципи в епістоляріях Григорія Сковороди, варто розглянути, яким постає перед нами Сковорода-вчитель, як він мотивує та які особистісні риси відкриваються перед нами в його листах. Насамперед як нетиповий для свого часу вчитель, наш мислитель, окрім навчання, робив великий акцент на виховання. Не дарма в одному з листів автор писав про себе, що «я той моряк, що, викинутий на берег під час аварії корабля, інших своїх братів, на котрих чекає те ж саме, непевним голосом попереджає, яких сирен і страховищ їм слід остерігатись і куди прямувати»[70]. Цілком слушне порівняння, бо для Григорія Сковороди його учні були наче рідні діти. Особливо виразно це демонструють стосунки вчителя з його улюбленцем Михайлом Ковалинським, які детально розглянемо згодом. Тут звісно, можна закинути Григорієві Сковороді, що в учителя не повинно бути улюбленців, але, найімовірніше, філософ бачив у молодому спудеї себе самого і намагався застерігати Михайла Ковалинського від злих намірів.

Передусім важливо розглянути деякі епізоди життєвого шляху «українського Сократа», які сприяли його становленню як учителя. Такі біографічні деталі дадуть змогу поглиблено зрозуміти, яким був Сковорода-вчитель, як він мотивував учнів і які особистісні риси відкривав перед ними безпосередньо у своїх листах. Одне з якісних джерел для такого аналізу – праця Д. Багалія «Український мандрований філософ Гр. Сав. Сковорода», де наведено чимало спогадів сучасників і знайомих «українського Сократа», і завдяки цьому можна простежити ставлення до його вчительських підходів та розібрати різні аспекти педагогічної діяльности Г. Сковороди.

---

[70] Сковорода Г. Повна академічна збірка творів. – С. 1083.

Відомо, що наш філософ відвідав низку країн, і, за свідченнями біографів, використовував цей час далеко не тільки для відпочинку. Як зазначив Д. Багалій, «циклу наук, що викладались у Київі, здавалось йому недосить. Він захотів побачити чужі краї»[71]. Отже, коли Григорій Сковорода вирушив у тривале закордонне відрядження як учасник виноторгової місії, то не припиняв здобувати нові знання та дбати про саморозвиток, удосконалюючи при тому й педагогічний хист. У Багалієвій монографії «Український мандрований філософ…» натрапляємо на такі слова: «Особливу увагу для Сковороди мало засвоєння західньо-европейської науки з галузи філософії та богословії – німецької філософської думки в її великих представниках і протестантського богословія, які виходили з свойого перводжерела – Біблії, що потім стала й для Сковороди оснівним джерелом його філософії про Бога, світ та людину»[72]. Знання, які філософ набув під час подорожей, після повернення в Україну стали важливими складниками його світоглядної системи і не раз ставали у пригоді в процесі навчання учнів. Зокрема, сковородинська система навчання виходила за межі тогочасних норм і приписів, а підказками для ефективних новацій могли якраз і бути його засвоєні «іноземні» знання. Постійна робота над собою та вдосконалення вмінь і навичок, плюс використання іноземного досвіду – все це робило з нашого філософа особистість, яка дивувала тогочасну «еліту»: «Сковорода, мавши тоді вже ґрунтовніші й ширші знання в науках, ніж які тоді були по школах провінціальних, написав розправу про поезію та підручник цієї науки таким новим способом, що єпіскопові здалося дивовижним і невідповідним старовинному звичаєві»[73]. Внутрішня незалежність і методичні успіхи породжували й відверті заздрощі. Зокрема, сучасник українського «Сократа», його колега в харківському навчальному закладі І. Вернет либонь недолюблював Григорія Сковороду, пишучи про нього таке: «Він був муж мудрий та вчений, але вередливість, занадте самолюбство, що не терпить

[71] Багалій Д. Український мандрований філософ Гр. Сав. Сковорода. – С. 47.
[72] Там само. – С. 44.
[73] Там само. – С. 47.

жодного суперечення, сліпа покора, що вимагав він від тих, хто слухав його, затьмарювали сяйво його хисту та зменшували користь, якої суспільство могло сподіватись від його хисту»[74]. З іншого боку, ця характеристика (хай, можливо, й упереджена) фіксує та підносить педагогічний (і, напевно, не тільки) хист Григорія Сковороди, хоч і не замовчує (а може, й гіперболізує) негативні риси його характеру.

Відтак питання щодо самоусвідомлення Григорія Сковороди як учителя залишається доволі дискусійним, адже, аналізуючи життя педагога, бачимо неоднозначні моменти. Чи хотів бути він учителем узагалі? Може, найближчим до суті варіантом відповіді буде: хотів, але не у класичному розумінні цього слова (принаймні так можна відчитувати його листи, про які детально – все ще далі). Вивчаючи біографію філософа, бачимо, що немовби самі вищі сили «постановили»: Григорій Сковорода повинен провадити педагогічну діяльність і ділитися знаннями з іншими. Згадаймо одну з перших його «вчительських робіт» – навчання В. Томари: «Недалеко мешкав український славетний дворянин Степан Томара: йому було потрібно вчителя для його сина. Сковороду рекомендували йому знайомі, і він закликав його до с. Коврай, де йому й доручив сина на догляд та науку»[75]. Також підтвердити цю тезу можна, аналізуючи початковий період життя філософа на Слобожанщині: «Гервасій (Якубович, архимандрит білгородського монастиря, близький приятель Григорія Сковороди. – *Д. З.*) прибув до Білгороду і, вбачаючи прихильність Іосафа (Миткевича, єпископа білгородського та обоянського. – *Д. З.*) до науки, розповів йому про Сковороду як найкраще. Єпископ викликав його до себе через Гервасія. Сковорода негайно і з волі Іосафа вступив на посаду вчителя поезії в Харківській школі 1759 р.»[76] Тобто педагогічна діяльність ніби «сама» знаходила Григорія Сковороду.

---

[74] Багалій Д. Український мандрований філософ Гр. Сав. Сковорода. – С. 95.
[75] Там само. – С. 47.
[76] Багалій Д. Український мандрований філософ Гр. Сав. Сковорода. – С. 57.

Втім, якщо це було навіть так, то «як учитель він намагався бути дуже уважним і до знань, і до здібностей кожного учня», при тому створивши власну (доволі критичну) шкалу оцінювання успішности[77]. Також педагогіка поступово стала немовби окремою важливою – моральною – частиною філософування Григорія Сковороди. Зокрема, він щиро переносив біблійну заповідь «люби ближнього свого» на учнів. Цю братерську любов найкраще помітно у стосунках учителя та його улюбленого вихованця Михайла Ковалинського.

Стосунки Григорія Сковороди з Михайлом Ковалинським уже декому з їхніх спільних знайомих видавалися занадто теплими. Через те деякі дослідники навіть наважувалися приписувати їм «нетрадиційну» любов (зокрема, В. Петров[78]). Насправді це лише приземлені теорії, які можна спростувати текстом одного листа вчителя до учня: «Якщо ти здоровий, радію. Якщо ти до того ж іще й веселий, радію ще більше, бо веселість – це здоров'я гармонійної душі. Душа, вражена будь-яким пороком, не може бути веселою. Знаю, який спокусливий шлях юності, знаю й те, як надмірно веселився вчора простий християнський люд. Дуже боюся, чи не потрапив ти вчора до якоїсь компанії й не потрапив у непристойне товариство. Якщо не сталося нічого, що б викликало докори сумління, то я дуже радий, і ти найщасливіша людина. Якщо ж це сталось, то не мучся даремно; досить уже, якщо ти ненавидиш свій порок. Христос уже вибачив, як тільки ми вирішили не грішити надалі»[79]. Цей фрагмент виразно показує стосунки в умовній площині «батько – син», а не «коханці». Крім того, не потрібно забувати, що Григорій Сковорода вкладав у поняття «любов» божественний контекст, а аж ніяк не земний, а надто тілесний. Про це він сам написав в одному з листів, датованому приблизно серединою лютого 1763 року: «Що є огиднішим за любов вульгарну, удавану? І навпаки, що є більш божественним, ніж любов християнська, тобто істинна? Що таке християнська

---

[77] Там само. – С. 87.

[78] Домонтович В. Сковорода: дружба з Ковалінським // Лель. – 1996. – № 2–3. – С. 28–31.

[79] Сковорода Г. Повна академічна збірка творів. – С. 1089.

релігія, як не істинна й досконала дружба? Хіба Христос не встановив, що відзнакою його учнів є навзаємна любов?»[80]

В епістолярному образі Сковороди-вчителя важливим є те, що філософ намагався підкріплювати свої поради власним прикладом. Не потрібно забувати, що Григорій Сковорода вів невибагливий і певним чином аскетичний спосіб життя. Відмовляючи собі в розкошах, акцентував багатство духовне, як про те написано у Біблії. Цього він намагався навчити і своїх учнів: «Дехто, як каже Сократ, живе, щоб їсти і пити, я ж – навпаки. Далі, більшість зовсім не знає, що значить жити, і хоч вони й бажають їсти, щоб жити, однак не можуть жити по-справжньому, бо найбільше і тому найважче мистецтво – навчитись жити, і один тільки Христос може це дати й навчити»[81]. Рисою хорошого вчителя є те, що він ділиться своїми думками з учнями, а не ставить себе вище за них. Таким був Григорій Сковорода. Зокрема, в одному з листів до Михайла Ковалинського він писав: «Воістину, моя самотність відкрила мені небо. Задавши учням вправу, я рушив до музею, і ти бачиш, до яких думок я дійшов у зв'язку з поясненням слова *астролог*. Від думок про видиме небо я перейшов до питань духовних»[82]. Також, висловлюючи свої думки щодо Біблії, Григорій Сковорода наприкінці листа зазначив: «Напиши в листі-відповіді, яка твоя думка, щоб я знав чи це подобається тобі»[83].

Однією з чеснот Григорія Сковороди як педагога було вміння визнавати свої помилки. Учитель – і це викликає повагу – не цурався визнати, що й він може припуститися хиби: «Учорашній мій грубий жарт про свиней і ослів, боюсь, здався тобі образливим (у цьому віці ми всі досить марнославні); він був занадто міцно приправлений оцтом, а в тебе, серйозно заглибленого тепер у ці чудові дрібнички, немає ані часу, ані бажання слухати жарти. Мої побоювання

[80] Сковорода Г. Повна академічна збірка творів. – С. 1112.
[81] Там само. – С. 1102.
[82] Там само. – С. 1099.
[83] Там само. – С. 1117.

виникають з любові»[84]. Зазвичай церковні вчителі у XVIII ст. вважали мало не ганьбою визнавати власні помилки, а вміння та готовність це робити підкреслює людяність нашого філософа.

Цікавими особливостями листів Григорія Сковороди є формулювання думок із гумором і самоіронією, неповторна індивідуальна манера викладу та регулярні відсилання до античних філософів. Ось приклад із листа від 27 січня 1763 року: «Оскільки тепер мені нічого тобі сказати, то через моє посередництво з тобою буде розмовляти наш Плутарх… Але невже тобі не здається парадоксальним, ба навіть дуже парадоксальним, те, що в мене, друга, не вистачає слів, особливо для тебе? Щодо мене, то таку людину я вважаю порожнішою за саму філософську порожнечу. Але, звісно, коли я берусь писати тобі, то завжди мушу дбати про поміркованість у своїх почуттях до тебе, а не про їхнє багатство. Я належу до тих, хто настільки цінує друга, що ставить його понад усе і вважає друзів, як каже твій Лелій, найліпшою окрасою життя»[85].

Але Григорій Сковорода був живою людиною, котра також могла і «спалахнути», і дорікнути, і навіть висварити учнів. Зокрема, вчитель дорікав Михайлові Ковалинському: «Чому ти не був на вечірні? Читалась чудова стихира про святого Акакія…»[86]. Або напівжартівливий докір: «Ти справді таки марнотратний: замість трьох слів дав мені вдесятеро більше; я просив три, а одержав тридцять»[87].

Багато запитань викликає лист Григорія Сковороди до Михайла Ковалинського від 29 листопада 1762 року. Початок-звертання: «Найдорожчий із найдорожчих, найсолодший Михайле!»[88] Далі, після викладу основної частини листа, вчитель прощається з учнем такими словами: «Листи твої мені дуже неприємні, тому не пиши…»[89] Як міг виникнути такий дисонанс: початок

---

[84] Сковорода Г. Повна академічна збірка творів. – С. 1082.
[85] Там само. – С. 1105.
[86] Там само. – С. 1095.
[87] Там само. – С. 1084.
[88] Там само. – С. 1091.
[89] Сковорода Г. Повна академічна збірка творів. – С. 1091.

надзвичайно теплий – закінчення цілком протилежне? Тут може бути безліч припущень: від того, що вчитель був не в настрої, до зовсім параноїдальних, що за ним у момент написання листа могли стежити. Або ж між учителем і учнем пробігла якась чорна кішка… А вже в листі від 15 лютого 1763 року все знову гаразд, і філософ писав тут: «Отже, ти линеш до Господа. О, тоді ці твої листи для мене солодші, ніж нектар»[90].

3. 2. Письменницькі прийоми Григорія Сковороди в його листах до учнів.

Як педагог Григорій Сковорода намагався «достукатися» до своїх учнів не тільки під час авдиторних занять, але й через листи. Аналізуючи епістолярії вчителя до його спудеїв, можна простежити, що Григорій Сковорода не писав на загальні теми, як переважно прийнято в суспільстві, а постійно намагався навчити студентів чогось нового.

Окрім педагогічних підходів, Григорій Сковорода використовував у листах й інші засоби для досягнення навчальної та виховної мети. Про художні літературні засоби як елементи його педагогічного інструментарію ітиметься в наступному підрозділі, а тут варто спробувати виокремити певні письменницькі прийоми, які виходять за межі тропів чи суто стилістичної майстерности. Наприклад, більшість листів до учнів Григорій Сковорода писав латинською мовою, а відтак, аби їх прочитати, вихованці повинні були володіти знаннями з латини.

Цікавим прийомом було те, що філософ на уроках поетики подавав учням для аналізу, зокрема, і власні вірші. Ледве чи це можна потрактувати як певну самозакоханість, – радше формальні особливості конкретних віршів мали увиразнювати певні теми занять із поетики. Звісно, крім власних творів, Григорій Сковорода пропонував для вивчення й аналізу і тексти інших авторів – наприклад, Боеція[91]. Можна припустити, що завдяки розкриттю перед учнями

[90] Там само. – С. 1111.
[91] Сковорода Г. Повна академічна збірка творів. – С. 1118.

власної «творчої лабораторії» вчитель-поет непомітно для вихованців скорочував психологічну дистанцію між викладачем і студентом. Спудеї мали розуміти й почувати: якщо вчитель ділиться з ними своїми творами, отже, йому важлива їхня думка. У такий спосіб урок міг переходити в особливу атмосферу, яку можна означити неологізмом «тимбілдинг».

Ще один письменницький прийом Григорія Сковороди – те, що він своїми листами змушував учнів напружено думати. Більшість його листів невловно схожі на душевно викладені сторінки підручника, де автор ставить глибокі запитання й ніби «витягує» студентів на філософську дискусію. До прикладу: «Що є огиднішим за любов вульгарну, удавану? І навпаки, що є більш божественним, ніж любов християнська, тобто, істинна? Що таке християнська релігія, як не істинна й досконала дружба?»[92]

З огляду на характер Григорія Сковороди та на його високий інтелектуальний рівень можемо спостерігати, як автор листів намагався не просто спілкуватися з учнями, але впроваджувати їх у координати філософського диспуту. Наприклад, у листі, датованому початком березня 1763 року читаємо: «Щоб не гаяти часу марно, я вирішив краще розмовляти з тобою хоч би поганими віршами, ніж займатись пустими дрібницями. Бо здебільшого цими ліками я зазвичай лікую нудьгу»[93].

Досліджуючи листування Григорія Сковороди та Михайла Ковалинського, помічаємо ще один цікавий письменницький прийом, який можна окреслити як пояснення важливих речей простими сентенціями. До прикладу: «Теза: мудрець скромний. Якщо хтось, допущений до святинь красних Муз, не досить від них почерпнув, а лиш як кажуть, краями вуст вкусив від цієї справжньої мудрості, така людина принаймні не може не бути не скромною»[94]. Як бачимо, автор наголошує важливість бути скромним із допомогою власної цитати. Можна припустити, що до такого прийому Григорій Сковорода міг удаватися тоді, коли

[92] Там само. – С. 1112.
[93] Там само. – С. 1122.
[94] Сковорода Г. Повна академічна збірка творів. – С. 1133.

був упевнений у високому рівні інтелектуальної підготовки учня, бо інакше сентенційність як засіб пояснення ризикувала залишитися нереалізованою.

У листі до Михайла Ковалинського, датованому кінцем червня 1763 року читаємо: «Хто такий був цей Демонакс, для мене ще не ясно. Припускаю лише, що він був лаконцем, а цей тип людей славився не так красномовством, як дотепністю й відданістю чесноті»[95]. Спосіб викладу інформації тут дуже цікавий: з одного боку, Григорій Сковорода немовби демонструє, що він теж звичайна людина і не може знати все; з другого боку, він заохочує адресата листа до наукового пошуку, до розв'язку певної загадки і таким чином спонукає учня до самоосвіти.

Ще один цікавий прийом в епістоліях Григорія Сковороди – це, так би мовити, похвала за успіхи крізь призму поетичної майстерности. Ми вже знаємо, що автор цих листів бував подекуди дуже суворим учителем (згадуємо його початкову 20-бальну шкалу оцінювання), але він також не забував і хвалити учнів, роблячи те як справжній письменник: «Духовна зброя сильніша за тілесну, і ти, чудово з голови до ніг озброєний філософією, цим усеозброєнням, безмірно лякаєш і примушуєш тікати інших»[96]. До речі, у продовженні цього листа натрапляємо на майстерно словесно виражений топос скромности барокового автора, що цілковито заперечує гадану «самозакоханість» філософа: «Я ж, твій друг, ніколи навіть і краплі, як кажуть, не пролив у море, тобто ніколи нічим не сприяв твоєму озброєнню; тоді як інші допомагають тобі, сам я не корисний тобі»[97].

До письменницьких прийомів можна також зарахувати і те, що окремі листи Григорій Сковорода зумисно компонував як своєрідній вирізки з підручника. Зокрема, лист від липня 1766 року починається зі слів «З

[95] Там само. – С. 1135.
[96] Там само. – С. 1147.
[97] Сковорода Г. Повна академічна збірка творів. – С. 1147.

Плутарха»[98], і далі більша частина листа – це фрагменти твору античного філософа з коментарями та зауваженнями самого Григорія Сковороди.

Важливим письменницьким прийомом було доволі часте звернення в листах до народних прислів'їв, як-от: «Не дістати, за прислів'ям, замість чистого золота підробку із міді, або замість скарбів – вугілля»[99]; «І справді мудро сказано: із двох зол обирати менше»[100]. У такий спосіб Григорій Сковорода намагався донести до своїх спудеїв силу народної мудрости і влучного вислову, діючи за пізнішою Шевченковою формулою: «научаючи» вихованців «чужого» (Платона, Ціцерона, Плутарха, Авґустина й ін.), наголошував потребу «не цуратися свого». Наприклад, «отже, за прислів'ям: де у кого болить – там він і руку держить»[101].

На закінчення цього стислого розгляду епістолярно-педагогічних письменницьких прийомів Григорія Сковороди можна додати фрагмент із листа вже не до Михайла Ковалинського, а до Якова Правицького – від 3 жовтня 1785 року, тобто тоді, коли ні автор уже давно не був «офіційним» учителем, ані його адресат – учнем: «Пробач мені, коли чимось скривдив тебе, перебуваючи серед вас. Ти знаєш, що я дратівливий, але ти знаєш також і те, що я народжений задля людяності й безневинності, яка одна робить людиною. Добра, тобто, справжня, людина завжди виносить добре із доброго скарбу серця. І все ж більшість моїх друзів такі, що ладні, зі свого боку, образити мене, коли я пробую хоч трохи вгамувати їхню нерозважливість; при цьому вони не дивляться на те, що я керувався доброзичливістю, коли це робив»[102]. Цей фрагмент демонструє, що, просячи вибачення в учня (це теж важливий складник педагогічної майстерности), хай і колишнього, Григорій Сковорода робив це в помітній поетичній манері, підкреслюючи чистоту своїх намірів метафорами та риторичними прийомами.

---

[98] Там само. – С. 1174.
[99] Там само. – С. 1069.
[100] Там само. – С. 1120.
[101] Там само. – С. 1128.
[102]Сковорода Г. Повна академічна збірка творів. – С. 1235.

Більшість листів Григорія Сковороди до його учнів має невеликий обсяг, але цілком достатній, аби їх автор, концентруючись зазвичай на якійсь одній темі, міг настановляти адресатів на шлях праведний: і в навчанні, й у житті. Проаналізований епістолярний матеріал дозволяє зробити висновки, що філософ висловлювався в неповторній авторській манері, що виявляє високий рівень освічености, і намагався достукатися до учнівських сердець, використовуючи напрацьований у літературі й освіті українського бароко чималий риторичний арсенал. Але висока патетичність, подекуди притаманна (на наш погляд) листам Григорія Сковороди, не заступає, а навпаки – увиразнює чистоту і доброчесність намірів адресанта, в котрого навіть на думці немає когось скривдити чи принизити. У життєвій і письменницькій концепції Григорія Сковороди кожне слово (усне чи писане) мало спрацьовувати як повчальне та корисне для пошуку істини та провадження праведного життя. При тому помітно, що подекуди Григорій Сковорода скромно применшував свій внесок у навчання студентів (див. цитований вище один із листів до Михайла Ковалинського). Також помітну дидактичну роль відігравали «листи-підручники», де автор не стільки виховував, скільки сконцентровано викладав певний комплекс знань.

3. 3. Художні засоби та стилістичні прийоми як інструменти педагогіки Григорія Сковороди.

Як і використання психологічно-письменницьких прийомів та системне сповідування низки педагогічних принципів (про них – у наступному підрозділі), поява в листах Григорія Сковороди до учнів художніх засобів і стилістичних прийомів зумовлена переважно не стільки літературною, скільки дидактичною метою. З цих листів видно, що символізація, метафоризація їхнього змісту, звернення автора до цитування та прийомів риторичного мистецтва покликані не «прикрашати» авторські послання, а долати якнайкоротший шлях до серця, виконуючи насамперед педагогічну функцію. Доречно розглянути це на конкретних прикладах.

Насамперед потрібно звернути увагу на **звертання.** Хоча вони не є художнім засобом, але специфічні сковородинські звертання виконують важливу функцію та створюють певну естетичну атмосферу тексту. Наприклад, усі листи до найближчого філософові учня Михайла Ковалинського починаються зі слів чи словосполук «найдорожчий», «шановний», «найприємніший з усіх» тощо. У такий спосіб Григорій Сковорода і висловлював повагу до адресата, і певною мірою руйнував формальну субординацію в моделі стосунків «учитель – учень», переходячи на рівень стосунків «батько – син». Зрештою, йдеться не тільки про листи до Михайла Ковалинського, бо й уже на старості літ, пишучи до Якова Правицького, Григорій Сковорода звертався до нього схожими словами: «Улюблений во Христі, брате Якове», «друже Якове» тощо. Отже, наш письменник поважав усіх учнів, котрим адресував листи. До речі, прощався в епістоліях Григорій Сковорода інколи теж у схожій манері, наприклад: «Будь здоров, нащадку Ісаака!»[103]

З-поміж улюблених сковородинських стилістичних фігур чи не перше місце в його листах посідає **алюзія**. З огляду на закоріненість життєтворчости Григорія Сковороди у біблійний текст його алюзії здебільшого були на Святе

[103] Сковорода Г. Повна академічна збірка творів. – С. 1095.

Письмо та на окремих біблійних персонажів. Наприклад, у листі до Михайла Ковалинського від 9 липня 1762 року читаємо: «Нехай охороняє стопи твої та твого милого братика той високий страж Ізраїля, щоб у дорозі не сталося якого-небудь лиха!»[104] Розуміємо, що «високий страж Ізраїля» – це Ісус. Про святого Івана Григорій Сковорода писав: «Сьогодні ми святкуємо кончину того, хто, як каже Христос, був найбільшим серед усіх народженими жінками»[105]. Ще один приклад алюзії: «Невже я не знесу ненависті, якщо наші авраамівські старші говорили колись…»[106]

Наступну після алюзій вагому роль відіграють **цитати**. Вони виконують важливу педагогічну функцію, бо з допомогою цитат Григорій Сковорода ділився з учнями власними знаннями, а також пояснював важливість і значущість вивчення античної літератури. До прикладу, для пояснення користи від самоти, автор наводив слова давньогрецького філософа Стагірита: «…Арістотель сказав: “Самотня людина – або дикий звір, або Бог”»[107]. З виховною метою Григорій Сковорода залучав до свого тексту цитати з без перебільшення улюбленого Плутарха: «Але наведу тобі слова нашого Плутарха: “Як монету, так і друга, слід випробувати раніше, аніж він буде потрібний, щоб пізнати його не після того як ми постраждали”»[108]. Звісно ж, Григорій Сковорода не обмежувався цитуванням лише грецьких мислителів. Поміж інших цитованих у листах «сковородинських» авторів є, наприклад, і візантійські церковні діячі. Для якнайкращого усвідомлення та засвоєння християнських принципів життя і поведінки Григорій Сковорода міг цитувати своїм учням слова константинопольського архиєпископа Івана Золотоустого: «Нагоду до написання цього вірша дав сьогоднішній день во святих отця нашого Івана Златоуста; надсилаю тобі в подарунок такий його золотий вислів: “ніщо зазвичай

[104] Сковорода Г. Повна академічна збірка творів. – С. 1062.
[105] Там само. – С. 1144.
[106] Там само. – С. 1161.
[107] Там само. – С. 1071.
[108] Там само. – С. 1085.

не приносить нам такої радості, як чиста совість та добрі сподівання”»[109]. Також подекуди філософ наводив і своєрідні автоцитати, які ставали справжніми сентенціями, наприклад: «Аж раптом мені здалося, що я чую такий внутрішній голос: наше життя – це військова служба…»[110]

Крім того, і найбільш поширені художні засоби можуть у листах Григорія Сковороди виконувати, так би мовити, педагогічну функцію. Зокрема, з короткої фрази в листі до Михайла Ковалинського від березня 1763 року: «Враховуй жар твоєї юності, тепло весни, сидяче життя і твою надзвичайну старанність», – можемо зробити висновок, що з допомогою **епітетів** («надзвичайну старанність»), **метафор** («жар твоєї юності») автор як справжній педагог намагався апелювати до певних особистісних рис своїх учнів. Для того, щоби наголосити важливість освіти, Григорій Сковорода вдавався до такого засобу, як **антитеза**: «Як глупота є матір’ю всіх пороків, зокрема й пихи, якій властиво брати на себе непосильний тягар і не заслужені почесті, – так мудрість є справжньою матір’ю як інших чеснот, так і скромності, котра, міряючи себе, як кажуть, своєю власною міркою, скорше опускається вниз, аніж підноситься догори»[111]**.**

Підсумовуючи, можемо впевнено сказати, що автор листів активно використовував художні засоби як інструмент для виконання певних педагогічних завдань. З допомогою цитат, алюзій, метафор, символів, антитез тощо Григорій Сковорода не стільки «прикрашав» свої епістолярні тексти, скільки шукав шляхів до сердець і умів учнів.

---

[109] Сковорода Г. Повна академічна збірка творів. – С. 1088.
[110] Там само. – С. 1120.
[111] Там само. – С. 1133.

3. 4. Педагогічні принципи в листах Григорія Сковороди.

Григорій Сковорода як педагог намагався «достукатися» до своїх учнів не тільки під час авдиторних занять, але й через листи. Щодо педагогічних принципів Сковороди-вчителя, то в листах можна помітити постійну відданість автора деяким із них, а окремі педагогічні підходи доречно визначити радше як допоміжні. Якщо спробувати поділити педагогічні принципи Григорія Сковороди за цим критерієм, то можна сформувати дві групи:

1. **Власне використовувані:**

- ***принцип поваги до особистости;***
- ***принцип виховання;***
- ***принцип цілеспрямованости;***
- ***принцип спонуки до самоосвіти.***

2. **Допоміжні:**

- ***принцип доступности;***
- ***принцип наочности;***
- ***принцип систематичности.***

Для кращого розуміння розгляньмо кожний принцип окремо. І почнімо з «допоміжних», адже вони можуть видаватися більш дискусійними, ніж «основні», щодо їх дотримання в педагогічній практиці та в ідеях, висловлених у листах Григорія Сковороди.

Отже, дискусії може викликати ***принцип доступности.*** З огляду на велике захоплення Григорія Сковороди Біблією та античною літературою (ці тексти і були основною джерельною базою педагога) в листах бачимо активне використання алюзій і цитат зі згаданих джерел. До прикладу, в більшості епістоляріїв до своїх учнів філософ наводив цитати античних мислителів. Це були, зокрема, цитати з Плутарха: «Насамперед слід мати на думці постійність і послідовність справжнього друга»[112]; Кратеса: «Безсумнівно, не з поганою

[112] Сковорода Г. Повна академічна збірка творів. – С. 1070.

людиною ти розмовляєш»[113] й ін. Використовуючи ці сентенції, а також образи з Біблії (до прикладу, наприкінці листа Григорій Сковорода міг попрощатися словами: «Бувай, нащадку Ісаака»[114], автор намагався доступно пояснити важливість вивчення античних мудреців і богослов'я. Проте виникає питання: чи такі доступні вчителеві «антично-сентенційні» пояснення були однаково доступними для розуміння його учням?

Розгляньмо це на прикладі одного з листів до «найдорожчого Михайла»: «Посилаю тобі зразок розмови душі, яка мовчки веде бесіду сама з собою, ніби грою втішаючи себе, і як орел, ширяє високими й широкими небесними просторами й ніби бореться… У цьому причина того, що святі люди й пророки не лише зносили нудьгу повної самотности, а й безумовно втішались самотою, зносити яку так важко»[115]. На перший погляд, може здатися доволі складним, коли вчитель більшість своїх висловлювань підкріплює цитатами з відомих філософів. Щонайменше учневі потрібно бути бодай поверхово ознайомленим зі старогрецькими та давньоримськими авторами. Проте з огляду на біографію Михайла Ковалинського та на його подальший кар'єрний ріст можна зробити висновок, що для нього такий виклад думок був цілком зрозумілим.

З іншого боку, ця сама пристрасть філософа до використання алюзій на різні твори та їх авторів розкриває перед нами ***принцип наочности.*** Якщо в контексті доступности цитування викликає певні запитання, то для наочної демонстрації правдивости власних слів цитати є чудовим засобом.

На підтвердження цієї тези розгляньмо приклад із одного листа: «Я не можу не послати тобі бодай невеличкої частини того, чим мене невдовзі після твого відходу не мучив, як це звичайно роблять софістичні колючки, а надзвичайно порадував наш Плутарх. Безсмертний Боже! Як він описує дружбу! Як яскраво змальовує ворону, прикрашену чужим пір'ям, тобто найлукавішого підлесника в личині друга… Але наведу слова нашого Плутарха: Як монету, так

[113] Там само. – С. 1072.
[114] Там само. – С. 1095.
[115] Там само. – С. 1071.

і друга, слід випробувати раніше, аніж він буде потрібний, щоб пізнати його, не після того як ми постраждали»[116]. З написаного виразно бачимо, що як справжній учитель Григорій Сковорода наочно доводив слушність своїх думок. Відданість автора листів принципу наочности доводить також використання в них, зокрема, афоризмів («але не все те отрута, що неприємне на смак»[117]) і згадуваних вище антитез («Прості – не дурні, але відкриті, не брехливі, не облудні й не порожні, бо таких людей я ненавиджу більше Тартара»[118]).

Рідше філософ демонстрував відданість ***принципу систематичности.*** Його частковою ілюстрацією можна вважати такий фрагмент: «Для цього потрібні підстави, які ви називаєте засобами. Які ж засоби? Вони такі: знання грецької та римської літератури, яке дають нічні заняття (я називаю тобі вже засіб засобу), втеча від юрми та мирських справ, зневага до багатства, піст і помірність, коротко кажучи – зневажання плоті, щоб здобути дух»[119]. Бачимо, як власне захоплення античними текстами Григорій Сковорода намагався передати учням, уважаючи ці твори основою основ. Тут потрібно згадати, що методика навчання в Україні у XVIII ст. базувалася на античних авторах.

Аналіз групи т. зв. «основних» педагогічних принципів потрібно почати з ***принципу виховання.*** Він є найважливішим, адже справжній педагог повинен не тільки навчати, але й постійно виховувати. Відданість Григорія Сковороди цьому принципу демонструє цілий масив листів філософа до Михайла Ковалинського. Наприклад, даючи учневі слушні поради щодо вибору друзів, Григорій Сковорода робив це у звичній для нього короткій і небагатослівній формі: «А зараз побалакаймо про друзів. З ким тобі підтримувати стосунки? – питаєш. Пхе! З хорошими, – відповідаю я коротко. А з хороших – лише з тими, до кого в тайниках серця ти по натурі схильний»[120]. Окрім цього, вчитель не забув

---

[116] Сковорода Г. Повна академічна збірка творів. – С. 1085.
[117] Там само. – С. 1089.
[118] Там само. – С. 1090.
[119] Там само. – С. 1094.
[120] Сковорода Г. Повна академічна збірка творів. – С. 1090.

наголосити і важливість навчання, використавши при тому чудову метафору: «Тому найбільш правильним я вважаю здобувати друзів мертвих, тобто священні книги»[121]. Загалом для Михайла Ковалинського, молодшого за Григорія Сковороду на 23 роки, філософ став справжнім джерелом «уроків життя». В одному з листів, поєднуючи принципи виховання та наочности, Григорій Сковорода показав спудеєві, яким важливим є праведний життєвий шлях із Богом у серці: «Якщо повз тебе, наприклад, проходить п'яний, ти думай так: Бог дав тобі видовище, щоб ти на чужому прикладі усвідомив, яке велике зло пияцтво – тікай від нього. Ідеш повз жебрака, що лежить, у якого ноги згнили або ніс і подібне до трупного обличчя викликає жах, міркуй так: оцей або оця, поза сумнівом, вели розпусне життя, це плоди розпусти»[122].

Цікаво, що, простежуючи ***принцип поваги до особистости,*** в деяких листах помічаємо ще одну рису їх автора, а саме: він постає немовби літературним критиком. Наприклад, аналізуючи листи, отримані від Михайла Ковалинського, Григорій Сковорода давав оцінку тим епістоляріям із використанням літературно-критичного інструментарію. В одному з листів учитель писав про творчість Михайла Ковалинського: «Вірші, наскільки це можливо, прекрасні. Невдовзі я їх тобі поверну, в дещо виправленому вигляді, щоб зробити їх придатнішими для декламування»[123]. Тобто найвища похвала у свідомості адресата мала переважити згадку про потребу дещо поправити тексти віршів. У наступному листі тему було продовжено – і знову з цілковитим дотриманням принципу поваги до особистости: «Посилаю тобі назад твої священні вірші, злегка виправлені – не щодо змісту, а й щодо розміру»[124]. Стосовно аналізу віршів крізь призму принципу поваги можна додати ще таку цитату: «Невже ти тому не прислав мені жодного листа, що я вважав твої вірші

[121] Там само. – С. 1090.
[122] Там само. – С. 1094.
[123] Там само. – С. 1066.
[124] Сковорода Г. Повна академічна збірка творів. – С. 1068.

трохи недосконалими? Навпаки, тим частіше їх посилай. Бо хто ж народжується митцем? Вправи через помилки ведуть нас до вишуканости письма»[125].

Окрім делікатного аналізу поезії, Григорій Сковорода наголошував, що визнає таланти своїх учнів (у цьому випадку – Михайла Ковалинського): «Я визнаю твої таланти і твою старанність у науках, а також доброчесність, і дуже радію з цього»[126]. Також учитель, як і належить, намагався переспрямовувати слабші здібності учнів у русло їхніх сильніших обдарувань, підкреслюючи, що в іншій царині можна проявити себе ще краще: «Я ніколи не перестану переконувати тебе, щоб ти присвятив себе не вульгарним Музам, а прекрасним ділам, що їх зневажає юрба, тим книгам, яких, як каже Мюре, “рідко хто бере в руки”»[127].

Отже, філософ працював над удосконаленням своїх учнів, при тому виявляючи повагу до них і стежачи за тим, аби власні висловлювання були максимально виважені; не замовчуючи помилок і вад, але при тому вивищуючи позитивні моменти у праці учнів.

В одному листі до того ж таки Михайла Ковалинського бачимо цікавий момент, який варто навести: «Якщо тобі не дозволено офіційно вивчати грецьку мову не так через те, щоб не переобтяжувати тебе, як унаслідок нерозумного втручання деяких осіб, то тобі зовсім не слід іще, як то кажуть, складати зброю. Приватним способом ти можеш потроху вивчати її, та й узагалі, якщо ти любиш мене, то вивчиш її»[128]. Цей уривок листа є яскравим прикладом використання вчителем ***принципу спонуки до самоосвіти.*** Як бачимо, його учневі «офіційно» заборонено вивчати мову, але не потрібно забувати, що Григорій Сковорода був нетиповим учителем, отже, він намагався спонукати свого найдорожчого учня до вивчення предмету (незважаючи на заборону). Але використання цього принципу не обмежується лише цією цитатою. Застосування принципу спонуки

[125] Там само. – С. 1070.
[126] Там само. – С. 1116.
[127] Там само. – С. 1109.
[128] Там само. – С. 1064.

до самоосвіти підтверджує і цитата: «Удома відпочивай, але уникай надмірного неробства»[129], – де Григорій Сковорода з певною ноткою суворости намагався достукатися до учня та мотивувати його вчитись у позаурочний час. Зрештою, для найкращого зображення цього принципу спонуки до самоосвіти можна навести таку цитату: «Привчи себе до того, щоб кожного дня через очі або вуха потрапляло в твою душу що-небудь не лише із Святого Письма, а й те, що побачиш і почуєш з випадкових подій, пережовуй, розмелюй і, наскільки зможеш, перетворюй на поживний і рятівний сік, ніби та тварина, що має бути принесена в жертву Богові»[130].

Притаманна Григорієві Сковороді мудрість дозволила йому цікаво поєднати два принципи: спонуки до самоосвіти і ***принцип цілеспрямованости***, про який ітиметься далі. До прикладу: «Немає години, не придатної для занять корисними науками, і хто помірно, але повсякчас вивчає предмети, корисні як у цьому, так і в майбутньому житті, тому навчання – не труд, а втіха»[131]. І для найкращого ефекту й упровадження цього принципу автор підкреслив: «Допомога керівника, якщо в ній буде потреба, забезпечена»[132].

Одними з аргументів на користь сповідування принципу цілеспрямованости можуть стати роздуми педагога про втрату часу: «Зважаючи на те, що з усіх втрат, втрата часу найтяжча, навіть одна мить цих янгольських днів така цінна, що перевершує все, що ми маємо, навіть себе самого, настільки, наскільки час перевершує все те, чим ми володіємо»[133]. З цих слів видно, що Григорій Сковорода і сам уважав час найціннішою «валютою», і прагнув прищепити таке розуміння своїм учням. Також учитель наголошував, що «коли не любити всією душею корисних наук, то весь труд буде намарним»[134]. Ці слова яскраво демонструють важливість не тільки цілеспрямованости, але й любови до

---

[129] Сковорода Г. Повна академічна збірка творів. – С. 1062.
[130] Там само. – С. 1094.
[131] Там само. – С. 1062.
[132] Там само. – С. 1065.
[133] Там само. – С. 1108.
[134] Сковорода Г. Повна академічна збірка творів. – С. 1062.

того, що ти робиш. Варто звернути увагу і на такий фрагмент епістолярію: «Ти просиш мене повідомити, якщо, риючись у книгах хороших авторів, я знайду дрібку золота. Що ж може бути для мене приємнішого й солодшого за твоє прохання?»[135] Звідси можна зробити висновок, що вчитель, бачачи зацікавленість учнів, не просто відбувався стандартними відповідями, але підкреслював, що для нього це зацікавлення вихованця надзвичайно важливе. Звісно, що учнів, для котрих учитель – авторитет, таке його ставлення мотивуватиме до подальших занять і до примноження знань.

Підводячи підсумки, бачимо, що Григорій Сковорода активно використовував педагогічні принципи у своїх епістоляріях. Умовно ці принципи можна поділити на дві групи: основні та допоміжні. Аналізуючи листи бачимо, що більшість із них виконували радше виховну функцію з елементами навчання.

[135] Там само. – С. 1080.

ВИСНОВКИ

За підсумками проведеного дослідження можемо ствердити, що Григорій Сковорода був не тільки талановитим поетом, байкарем, філософом, хоровим співцем, але й чудовим педагогом.

Аналізуючи біографію і творчість Григорія Сковороди, бачимо, що він був яскравим, але загалом типовим бароковим поетом, зате нетиповим для свого часу вчителем. Його сміливо можна вважати педагогом-новатором, котрий був готовий для користи справи відходити від усталених традицій тогочасної системи освіти. Світогляд і принципи Григорія Сковороди виразно простежуються в його педагогічній діяльності. Викладаючи курси поетики, працюючи приватним учителем, Григорій Сковорода незмінно дотримувався правил свого головного світоглядного джерела – Біблії. Активне використання алюзій на Святе Письмо, біблійних цитат, аналогій Григорій Сковорода поставив у своїй педагогічній діяльності на службу вихованню. Крім того, великий вплив на формування педагогічної майстерности Григорія Сковороди мали його навчання в Києво-Могилянській академії (під орудою кваліфікованих і високоосвічених педагогів) та закордонні подорожі (найпродуктивнішою освітньою з них можна вважати перебування в німецькому містечку Галле). Простежуючи життєві дороги Григорія Сковороди, бачимо, що сама доля немовби поклала на нього сродний труд учителя. Не прагнучи вчителювати понад усе, зосереджуючись на саморозвитку та мандрівках, Григорій Сковорода, проте, постійно реалізовував свій педагогічний талант. Завдяки ерудиції, освіченості, ясним і чесним поглядам на життя і найголовніші життєві цінності наш філософ успішно виконував працю вчителя.

Аналіз літературної спадщини письменника добре показує, що більшість його творів мала виховний характер. Наприклад, у жанрі байки, використаному у збірці «Байки Харківські», апріорі закладено моралізаторсько-дидактичну функцію, проте й у поетичній книзі «Сад Божественних пісень» закладено чимало морально-виховних ідей.

І, звичайно ж, особливо активно вияскравлено педагогічні прийоми та принципи Григорія Сковороди в його епістолярній спадщині – насамперед у листах до учнів. Найпомітніше це в посланнях до Михайла Ковалинського, яких і було написано, і збереглося найбільше. У процесі дослідження вдалося виокремити такі педагогічні принципи Григорія Сковороди, як ***принцип доступности, принцип наочности, принцип спонуки до самоосвіти*** й ін. Найважливішу роль у концепції Сковороди-педагога відігравали ***принцип поваги до особистости*** і ***принцип виховання***, бо наш філософ найважливіше своє завдання вбачав саме у вихованні, а не в навчанні. Для досягнення потрібної мети Григорій Сковорода використовував в епістоляріях (як і в інших своїх літературних творах) різні письменницькі прийоми, надаючи їм також здебільшого виховних функцій.

Відповідно до поставленої мети в магістерській роботі проведено комплексний аналіз листів у контексті біографії та творчої спадщини автора, а також окремих граней його філософії.

Варто наголосити, що геніальність Сковороди-мислителя аж ніяк не віддаляла його від учнів, і в образі вчителя наш письменник постає уважним, шанобливим і здебільшого делікатним наставником. Як жива людина він міг інколи недоречно висловитися, міг «спалахнути» в певні моменти, але Григорій Сковорода вмів і визнавати свої помилки та гарячковість, ставлячись із любов’ю та з повагою до кожного зі своїх учнів.

Список використаних джерел

1. Багалій Д. Український мандрований філософ Гр. Сав. Сковорода. – Харків: Держвидав України, 1926. – 397 с.
2. Крекотня В. Байки в українській літературі XVII–XVIII ст. / Підг. Тексту В. Крекотня. – Київ, 1963. – 200 с.
3. Ушкалов Л. Барокова поезія Слобожанщини: антологія / упоряд., прим. Та комент. Л. Ушкалова. – Харків : Акта, 2002. – 524 с.
4. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. – Львів: З друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка, 1925. – 192 с.
5. Ушкалов Л. Два століття сковородіяни: бібліографічний довідник / Уклад. Л. Ушкалов, С. Вакуленко, А. Євтушенко; наук. Ред. Л. Ушкалов. – Харків, 2002. – 528 с.
6. Домонтович В. Сковорода: дружба з Ковалінським // Лель. – 1996. – № 2–3. – С. 28–31.
7. Драч І., Кримський С., Попович М. Григорій Сковорода. Біографічна повість / За ред. В. Нічик. – Київ: Молодь, 1984. – 216 с.
8. Єфремов С. Історія українського письменства. – Т. 1. – Київ; Ляйпціг: Укр. накладня, 1924. – 448 с.
9. Сулима М. З листів Григорія Сковороди до Михайла Ковалинського / Пер. П. Пелех // Давня українська література: Хрестоматія / Упоряд. М. Сулима. – Київ, 1993. – С. 607–614.
10. Ісіченко І., архиєп. Історія української літератури: епоха бароко XVII–XVIII ст.: [навч. посіб. для студентів ВНЗ]. – Львів; Київ; Харків: Святогорець, 2011. – 567 с.
11. Копач О. З епістолярної спадщини Григорія Сковороди // Збірник наукових праць Канадського Наукового Товариства ім. Шевченка. – Торонто: Гомін України, 1993. – С. 133–142.
12. Косяченко В. «Басни харьковскія» Г. С. Сковороди і його традиції в українському байкарстві // Українське літературознавство. – Вип. 25. – Львів, 1975. – С. 62–67.

13. Котович А. Григорій Савич Сковорода. Український філософ XVIII ст. – Нью-Йорк, 1955. – 36 с.

14. Крекотень В. Оповідання Антонія Радивиловського. З історії української новелістики XVII ст. – Київ: Наукова думка, 1983. – 407 с.

15. Криса Б. Пересотворення світу. Українська поезія XVII–XVIII ст. Львів: Свічадо, 1997. – 216 с.

16. Марчук Л. Освітньо-виховні ідеї епістолярної спадщини Г. С. Сковороди // Г. С. Сковорода – видатний український філософ і просвітитель: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. 29–30 листопада 1994 р., м. Переяслав-Хмельницький. – Київ, 1994. – С. 46–48.

17. Махновець Л. Григорій Сковорода. Біографія. – Київ: Наукова думка, 1972. – 255 с.

18. Махновець Л. Про атрибуцію і хронологію листів Сковороди // Радянське літературознавство. – 1972. – № 10. – С. 34–47.

19. Мишанич О. Григорій Сковорода (1722–1794) // Сковорода Г. Твори: У 2 т. – Київ: АТ «Обереги», 1994. – Т. 1. – С. 9–35.

20. Наливайко Д. Українське літературне бароко в європейському контексті // Українське літературне барокко. – Київ: Наукова думка, 1987. – С. 46–75.

21. Ніженець А. На зламі двох світів: Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків: Прапор, 1970. – 208 с.

22. Огоновський О. Історія літератури руської: У 4 т. – Львів, 1897.

23. Сироїд Д. Димитрій Туптало і Петро Скарга крізь призму Житія Сави Освяченого // Українське літературознавство. – Вип. 77. – Львів, 2013. – С. 303–310.

24. Сковорода Г. Повна академічна збірка творів. – Харків – Едмонтон – Торонто: Видавництво КІУС, 2011. – 1400 с. (уклав і зредагував Л. Ушкалов).

25. Федорак Н. СковороДАР. Життя, творчість, спадок: збірка творів / укл. Н. Федорак ; пер. з давньоукраїнської Н. Косенко, Н. Федорака; худож. К. Перепелиця. – Харків: ВД «ШКОЛА», 2022. – 416 с.

26. Тимченко В. Естетика барокко в епістолярній прозі Г. С. Сковороди // Проблеми вивчення наукової і художньої спадщини Г. С. Сковороди: Тези доповідей республіканської наукової конференції, присвяченої 270-річчю з дня народження українського поета і філософа. – Харків: Харківський державний педагогічний інститут ім. Г. С. Сковороди, 1992. – С. 34–35.

27. Шевчук В. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9 т. – Київ: Дніпро, 2001. – Т. 2. – Кн. 2. Перша половина XVII ст. / Упор., прим. В. Шевчука. – 536 с.

28. Трофимук М. Антична теорія словесності в поетиках Києво-Могилянської академії XVII–XVIII ст. // Радянське літературознавство. – 1989. – № 4. – С. 61–70.

29. Трофимук М. Дмитро Туптало: «Епістолії многомовнії» // Дмитро Туптало у світі українського бароко: Збірник наукових праць. [У надзаг.: Львівська медієвістика. – Вип. 1]. – Львів, 2007. – С. 266–289.

30. Горбачов Д. Українське бароко / керівник проекту Д. Наливайко; ред. кол. Д. Горбачов [та ін.]. – Харків: Акта, 2004. – Т. 1. – 636 с.

31. Ушкалов Л. Григорій Сковорода і антична культура. – Харків, 1997. – 180 с.

32. Ушкалов Л. Григорій Сковорода: семінарій. – Харків: Майдан, 2004. – 876 с.

33. Ушкалов Л. З історії української літератури XVII–XVIII століть. – Харків: Акта, 1999. – 216 с.

34. Ушкалов Л. Ловитва невловного птаха: життя Григорія Сковороди. – Київ: Дух і Літера, 2017. – 368 с.

35. Ушкалов Л. Світ українського бароко: філологічні етюди. – Харків: Око, 1994. – 112 с.

36. Ушкалов Л. Сковорода від А до Я. – Львів: Видавництво Старого Лева, 2019. – 72 с.

37. Ушкалов Л. Сковорода та інші. Причинки до історії української літератури. – Київ: Факт, 2007. – 552 с.

38. Ушкалов Л. Українське барокове богомислення. Сім етюдів про Григорія Сковороду. – Харків: Акта, 2001. – 221 с.

39. Ушкалов Л., Марченко О. Нариси з філософії Григорія Сковороди. – Харків: Основа, 1993. – 152 с.

40. Федорак Н. Вінець і вирій українського бароко. Сім наближень до Григорія Сковороди. – Харків: Акта, 2020. – 173 с.

41. Чижевський Д. Історія української літератури (від початків до доби реалізму). – Нью-Йорк, 1956. – 511 с.

42. Чижевський Д. Українське літературне бароко: Вибрані праці з давньої літератури. – Київ: Обереги, 2003. – 576 с.

43. Чижевський Д. Філософія Г. С. Сковороди. – Харків, 2004. – 272 с.

44. Чижевський Д. Фільософія Г. С. Сковороди. – Варшава, 1934. – 224 с.

45. Шевчук В. Із вершин та низин: Книжка цікавих фактів із історії української літератури. – Київ: Дніпро, 1990. – 446 с.

46. Шевчук В. Пізнаний і непізнаний Сфінкс: Григорій Сковорода сучасними очима. – Київ: Пульсари, 2005. – 525 с.